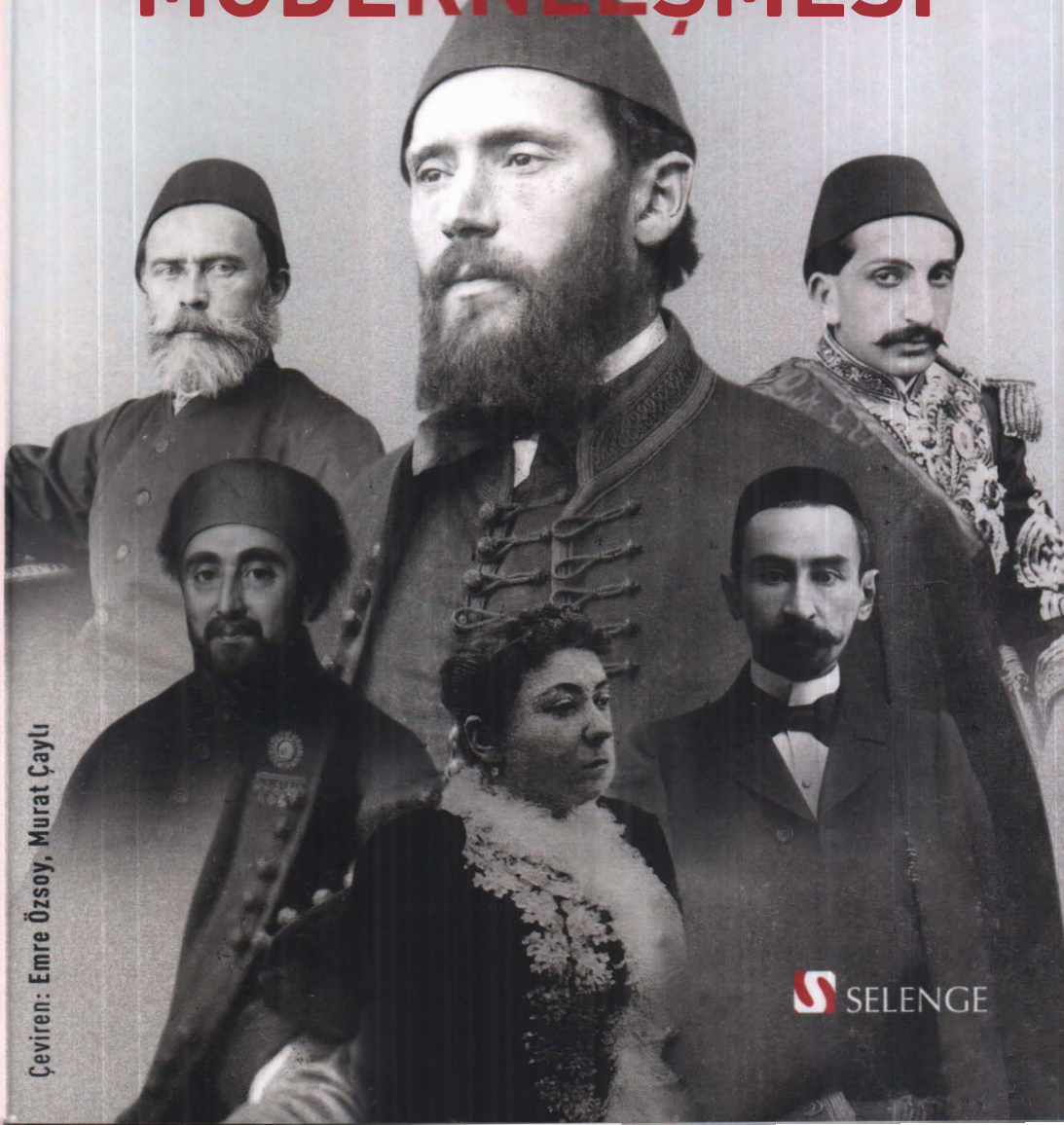
ÁRMINIUS VÁMBÉRY

19. YÜZYIL TÜRKİYESİ VE TÜRK MODERNLEŞMESİ

Çeviren: Emre Özsoy, Murat Çaylı

SELENGE

19. YÜZYIL TÜRKİYESİ VE TÜRK MODERNLEŞMESİ | ÁRMINIUS VÁMBÉRY

ÁRMINIUS VÁMBÉRY

1832 senesinde Macar Yahudisi bir ailede dünyaya gelen Árminius Vámbéry'nin çocukluk yılları yoksullukla geçmiş, bu sebeple eğitimini tamamlayamamıştır. Lisanlar üzerine olağan dışı bir kabiliyete sahip olduğu erken yaşlarında fark edilmişti. O derece ki 16 yaşına geldiğinde Macarca, İbranice, Latince ve Almancayı ana dili gibi konuşabiliyordu. Gençlik yılları, Macarların folklor vasıtasıyla millî kimlik arayışına girdiği bir döneme tekabül eder. Dil kabiliyeti sayesinde kendisini bu tartışmaların ortasında bulan Vámbéry, Türklerle Macarların kökenlerinin aynı yerde olduğunu düşünüyordu. Ancak bu tezini destekleyebilmek için Türkçenin gerçek köklerine inmeli, bunun için de Türkistan'ı karış karış gezmeliydi. Bu uğurda ilk durağı Osmanlı İstanbul'uydu. Önce İstanbul'daki Macarlarla sonra da Osmanlı bürokratlarıyla iyi ilişkiler kuran, hatta nüfuzlu insanların çocuklarına lisan hocalığı yapan Vámbéry, kurduğu bağlantılar sayesinde kısa zamanda Osmanlı pasaportuna sahip oldu. Bu pasaportla İran'a ulaştı ve burada İngiltere Büyükelçisi'yle yaptığı görüşmeyle Birleşik Krallık'ın da desteğini aldı. 28 Mart 1863'te derviş kılığına girerek başladığı seyahatinde neredeyse tüm Türkistan'ı karış karış gezdi. Seyahati bittiğindeyse tüm notlarını İngiliz Coğrafya Kurumu'na teslim etti.

Hem Siyonizmin hem de İngiliz himayesinin omuzlarında yükselen Árminius Vámbéry, kısa zamanda şöhrete ve akademik övgülere mazhar oldu. 1865'te ders vermeye başladığı Budapeşte Üniversitesi'nde 1870 senesinde Türkoloji profesörlüğüne yükseldi. Ignaz Goldziher ve Ignácz Kúnos gibi oryantalizmin öncü isimlerine hocalık etti. 1905 senesinde emekliye ayrıldığında 30'un üzerinde kitap yayımlamıştı. 15 Eylül 1913'te yaşamını kaybeden Vámbéry, Macar Türkolojisi'nin kurucularından kabul edilmektedir.

19. YÜZYIL TÜRKİYESİ VE TÜRK MODERNLEŞMESİ

ÁRMINIUS VÁMBÉRY

Hazırlayanlar
Emre Özsoy & Murat Çaylı

İstanbul, 2022

SELENGE YAYINLARI

No: **227** | Tarih Serisi: **173** | **Ağustos 2022, 1. Baskı**

ÖZGÜN ADI
***La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans*, trad. par Georges Tirard, Paris, 1898.**

YAZAR
Árminius Vámbéry

HAZIRLAYANLAR
Emre Özsoy - Murat Çaylı

EDİTÖR
M. Nuri Demirli

KAPAK TASARIMI
Şevket Dönmezoğlu

SAYFA DÜZENİ
Hilal Yazlık

BASKI-CİLT
Repar Dijital Matbaası

ISBN
978-625-7459-75-4

SERTİFİKA NO.
40675

Selenge Yayınları,
Repar Tasarım
Matbaa ve Reklamcılık
Ticaret Limited Şirketi'nin
tescilli markasıdır.

Mimar Sinan Mah.,
Selami Ali Efendi Cad., No: 5
34672 Üsküdar/İstanbul
Tel: 0 (212) 522 48 45
www.selenge.com.tr
e-posta: selenge@selenge.com.tr

© Bu kitabın tüm hakları saklıdır. Tanıtım amaçlı, kısa alıntılar dışında metin ya da görseller yayınevinin izni olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

İÇİNDEKİLER

Sunuş **7**

BİRİNCİ BÖLÜM

Vámbéry'nin Tam Metni

Bugünün Türkiyesi ve Kırk Yıl Önceki Hâli **15**

Kırk Yılda Yapılan Türk Islahatları **17**

Türk Kadınlarının Islahat Eğilimleri **33**

Türk Islahatları ve Umumi bir Savaşın Tehlikeleri **51**

İKİNCİ BÖLÜM

Fatih Kerimî'nin Kısmî Tercümesi

Türk Hanımları, Türklerin Islahatı **65**

Mütercim Tarafından Bir İki Söz **67**

Türk Hatunlarının Tecdit ve Islahat Yoluna Girmeleri **69**

Türklerin Islahatı ve bir Muharebe-i Umumi Muhatarası **83**

Dizin **99**

SUNUŞ

1883 yılında Kırım Bahçesaray'da, İsmail Gaspıralı tarafından *Tercüman* adlı bir gazete çıkartılmaya başlandı. Kendisini, mensup olduğu milletin modernleşmesine adayan bu Tatar aydın, söz konusu gazetenin başına "Dilde, fikirde, işte birlik" şiarını koymuş; Türk dünyası için ortak bir Türkçeden bahsederek bu dilin, Boğaz'daki kayıkçılardan Kaşgar'daki deve çobanlarına kadar birleştirici bir rol oynayabileceğini hayal etmişti. Aslında Gaspıralı, bir nevi "Türk dünyası"nın coğrafi sınırlarını kabaca da olsa çizmiş oluyordu. Fakat onun tahayyül ettiği dünya, gerçekte hemen hemen her alanda geri kalmış bir toplumu barındırıyordu. On dokuzuncu yüzyıla gelindiği zaman Türk dünyası için işlerin iyi yönde gittiğini söylemek imkânsızın da ötesindeydi denilebilir. Kuzey Türklüğünün temsilcilerinden Kazan Hanlığı, 1552 yılında Rus işgaline uğramış; sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda büyük baskılara maruz kalmıştı. Dahası Çarlık İmparatorluğu'nun Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikaları altında uzun bir ezilme süreci geçirmişti. Kazan Hanlığı gibi Astarhan ve Sibir Hanlıkları da aynı sonla karşılaşmışlardı. İdil-Ural ötesindeki Kazak bozkırları da siyasi karışıklıklar ve askerî baskılar sonucunda Rus idaresinin hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmıştı. Türkistan denilen ve günümüzde kabaca bağımsız Türk cumhuriyetlerinin olduğu coğrafyaysa on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir öncekilerle aynı akıbete uğradı. Bir dönem medreseleri ve bilim merkezleriyle öne çıkan bu coğrafya, çoktan skolastik fikirlerin etkisi altına girmiş bulunuyordu. Bu durum doğrudan Rus işgalinin ürünü olmasa da işgal hareketi, bölgenin siyasî, kültürel, ekonomik ve demografik hayatına büyük darbe vurmuştu. Kırım ve Kafkasya için de farklı bir durum söz konusu değildi. Türkistan'ın doğu kısmıysa Çin ve Rusya arasındaki rekabetin altında ezilmiş bir vaziyetteydi. Diğer taraftan Türk dünyasının

ve hatta İslâm dünyasının tek bağımsız devleti olarak öne çıkan Osmanlı Devleti, bu özelliğinin hiçbir getirisi olmayacak şekilde siyasi, sosyal, askerî ve ekonomik sıkıntılarla başa çıkmanın mücadelesini veriyordu. Özellikle milliyetler meselesi, devletin başını ağrıtan en büyük sorunlardan biriydi ve parçalanmanın önü alınamayacak durumdaydı. Buna karşı kimi zaman samimi olarak devlet yetkilileri tarafından öne sürülen kimi zaman da Avrupa devletlerinin baskısıyla ortaya konulan Islahat, Tanzimat ve Meşrutiyet gibi reçeteler, devletin aldığı önlemler arasındaydı.

Gaspıralı İsmail Bey, zihninde kurduğu toplumun tam olarak pratiğe döküldüğünü göremedi fakat pek çok şeye yakından şahitlik etme fırsatını yakaladı. Türk ve İslâm dünyasının gözdesi Osmanlılarda, on dokuzuncu yüzyılın başından itibaren Avrupa kaynaklı fikirlerin etkisi iyiden iyiye kendisini hissettirmeye başlamıştı. Siyasi olarak parçalanma süreci geçiren devlet, kültürel anlamda Türk-İslâm dünyasına rehberlik edecek bir konuma yükseliyordu. Özellikle Tanzimat döneminde modernleşme anlamında büyük bir gelişme ortaya konmuştu. Meşrutiyetle de siyasi rejim anlamında geleneğe meydan okuyan bir dönüşüm örneği gösterilmişti. Rusya Türkleri arasında da bir avuç aydının (Ceditçiler) sürdürdüğü yenileşme faaliyetleri, kendisinden bahsettirecek kadar başarıya ulaşmıştı. Modernleşme çerçevesinde İstanbul, Kazan, Kırım ve Bakü arasında yakalanan iletişim ve ilişkilerin boyutu kısa sürede, şaşılacak derecede ilerleme kaydetti. Bu dönüşümün getirisi, geç de olsa Türkistan'a kadar ulaşmayı başardı. Artık Türkistan'da skolastik kalıpların ve aşılamaz gibi görünen duvarların zor da olsa birer birer parçalandığı görülüyordu. Felaketlerle dolu yüzyıl, Türk dünyası için yeni bir kurtuluş kapısı açmıştı. Başta İstanbul olmak üzere Türk dünyasının farklı merkezlerinde Batı tarzında eğitim veren kurumların temelleri atılmış, müfredata fen bilimleri girmiş, dinde ıslah faaliyetleri ortaya konmuş, kadın haklarından söz edilmeye başlanmış ve siyasi anlamda bir dönüşüm yakalanmıştı. Türk dünyasında yaşanan bu hızlı değişim kısa sürede dikkatleri üzerine toplamayı başardı. Bu sürece yakından şahitlik edenlerden birisi de şüphesiz Macar müsteşrik Árminius Vámbéry'den başkası değildi. O, bu değişim ve dönüşüm sürecinin hem kaynağı hem de en yakın takipçisiydi.

Árminius Vámbéry, tartışmalı siyasi kimliği bir tarafa Türk dünyasına duyduğu ilgi ve Türkoloji bilimine yaptığı katkılarla öne çıkmış Avrupalı şarkiyatçılardan birisidir. 1832 yılında inançlı bir Yahudi ailesine mensup olarak Dunaszerdahely'de (günümüzde Dunajská Streda/Slovakya) doğan Vámbéry, maddi ve manevi olarak çetin geçen bir çocukluk dönemi yaşadı. Tüm bu dezavantajlara rağmen kısa süre içerisinde hayatını değiştirecek müthiş bir zekâya sahipti. Dil öğreniminde gösterdiği başarı, üstün yetenek veya zekânın daha ileri bir boyutu olmalıydı. İbranice, Rusça, Türkçe, Latince, Farsça, Arapça, İspanyolca, Fransızca, Antik Yunanca ve İtalyanca, Vámbéry için okuyup-yazabileceği ve konuşabileceği diller arasında yer alıyordu. Bu yeteneği, merakı ve cesareti kendisine pek çok ülkenin ve cemiyetin kapısını açmaya fazlasıyla yetti. Artık o, Osmanlı sarayında hanedan mensuplarına ders veren bir öğretmen, Sultan II. Abdülhamid'le dost bir Avrupalı ve devletin ileri gelenleri tarafından 'Râşid Efendi' adıyla meclislerde aranan bir isimdi. Sadece bu kadarıyla da kalmamıştı elbette; Osmanlı ve İngiltere arasında bir elçiydi de. Özel olarak Sultan Abdülhamid tarafından İstanbul'a davet ediliyor ve İngiltere'yle ilişkilerde aracılık görevi yapıyordu. Asya'da "Sahte Derviş" kılığında İngiltere adına Rusya'ya karşı mücadele eden de kendisinden başkası değildi.[1] Bu faaliyetleri Çarlık basını tarafından yakından takip ediliyordu. Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşanan ve Avrupa tarafından bir koz olarak kullanılacak Ermeni olaylarını, Avrupa basınında tarafsızca anlatan kişi de Vámbéry'ydi. Hiç çekinmeden, Osmanlı Devleti'nin haklılığını Avrupa gazetelerinde dile getiriyordu. Siyonizm konusunda da Vámbéry'nin söyleyecekleri vardı, onu Theodor Herzl'le görüşürken görmek mümkündü. Bütün bunların yanında onu, Türk dünyası ve Türklük bilimi için değerli kılan şey, Türkoloji alanına yaptığı katkılardı. Gerek İstanbul'da gerekse Avrupa'da bulunduğu dönemde Türk dili, tarihi ve kültürü adına çok sayıda çalışma yaptı. Bununla da yetinmedi, Avrupa'nın, bilhassa da Macar bilim dünyasının dikkatini Türk halkları üzerine çekmeyi başardı.

1 *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, çev. Abdurrahman Samipaşazade Abdülhalim, Kitabevi Yayınları, 2019.

Árminius Vámbéry, Eylül 1913'te hayata veda ettiği zaman, geride tartışmalı bir kimlik, Türklere duyduğu samimiyet ve çok sayıda bilimsel çalışma bıraktı. İşte elinizdeki eser, Vámbéry'nin onlarca çalışmasından sadece birisini oluşturuyor. Vámbéry, 1898 yılında Paris'te *La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans* [Bugünün Türkiye'si ve Kırk Yıl Önceki Hâli] adıyla yayımlanan eserinin yazılma amacını şu cümlelerle ortaya koyuyor:

> Bu risalemde, devamlı ve hatalı olarak Avrupa'da yayılan Türklerin bir millet olarak uygar olabilmek için yeteneksiz oldukları şeklindeki söylentiyi, bugünkü kültür durumlarını kırk yıl öncesiyle karşılaştırarak tekzip etmeye çalıştım. Tabii ki böyle bir çalışmada kültürün gelişmesiyle ülkenin siyasi çöküşü arasındaki bağlantıyı belirtmek zorundayım. "Eğer Türkler gerçekten kültürel alanda ilerliyorlarsa, niçin siyasi olarak Romanya, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan'ın gerisinde kalıyorlardı?" sorusuna ancak "Sultanın müstebit ve mutlakıyetçi tutumu sebebiyle" şeklinde cevap verebilirdim...

Anlaşıldığı üzere Vámbéry, suçlu olarak idareyi görüyor ve artık Osmanlı sarayı ile sultanla ilişkilerinin kopmuş olduğunu yazıyordu. Kendisinin Sultan II. Abdülhamid'le bir bağı kalmamış olabilirdi fakat Türk dünyası ve Türkoloji'yle ilişkisi ve irtibatı hâlâ en yüksek noktada canlılığını koruyordu.

2018 yılında Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi'nde yapılan araştırmalar sırasında Vámbéry'nin söz konusu eserinin Arap harfli Tatarca nüshasıyla karşılaşıldı. Eser, Tatar aydın Muhammed Fatih Kerimî tarafından tercüme edilmişti. Bununla birlikte Kerimî tarafından yapılan tercümenin eksik olduğu anlaşıldı ve eserin 1898 tarihli Fransızca nüshasına ulaşılarak karşılaştırmalı bir çalışmanın yapılmasına karar verildi. Fatih Kerimî, toplamda üç bölümden oluşan eserin sadece iki bölümünü çevirmişti. İlk bölüm "Türklerin Islahatı ve Bir Muharebe-i Umumi Muhatarası" başlığını taşıyordu. Bu bölüm okurla buluşmamış, çevirmen bu müsvedde üzerine şöyle bir not almıştı: "Tercüme edildi. Eylül'de 1898'inci yıl. Samara Guberniyası Minglibay Avılı. Fatih Kerimof." Eserin ikinci bölümü "Türk Hanımları" adıyla tercüme edilerek 1901 yılında yayımlandı. Son bölümse tercümesi yapılmadan kalmıştır. Kerimî'nin bu bölüm üzerinde herhangi bir çalışma yapıp yapmadığını bilmiyoruz. Bahsedilen bu son bölüm, Vámbéry'nin metninde "Kırk Yılda Yapılan Türk Islahatları" adıyla ilk bölüm olarak yer almaktadır.

Muhammed Fatih Kerimî, Rusya Müslümanları-Türkleri arasında on dokuzuncu yüzyılın ilk yıllarıyla yirminci yüzyılın ilk çeyreği arasında etkili olan Ceditçi hareketin, yani yenileşme-modernleşme hareketinin az sayıdaki temsilcilerinden birisiydi. Kendisi, 1892-1896 yılları arasında İstanbul'da Mülkiye Mektebi'ndeki öğrencilik yıllarında Vámbéry'le yüz yüze tanışma fırsatını yakalayan nadir isimlerden. İkili arasında yapılan görüşmede Vámbéry, Fatih Kerimî üzerinde oldukça büyük etki bıraktı. Macarlı Şarkiyatçı, Rusya Türklerinin millî kimliklerine sahip çıkmaları gerektiğini ve ana dillerinin korunmasının hayati derecede önemli olduğunu dile getirdi. İslâm dünyasının geri kalış sebepleri üzerinde durarak İslâm'ın yenileşmeye-modernleşmeye asla engel olmadığını hatta bu konuda, Hristiyanlık ile karşılaştırıldığında oldukça serbest bir din olduğunu ifade etti. Ayrıca Vámbéry, yenileşme hareketi ile siyasi rejim arasında bir ilişki kurarak, istibdat yönetimlerinin hâkim olduğu devletlerde ilerlemenin mümkün olmadığını söyledi. İşte bütün bu öğütler, Fatih Kerimî'nin hayal dünyasına şekil vermiş, ileride Rusya Türkleri arasında önemli bir aydın olarak savunacağı fikirlerin temelini atmıştı.

Vámbéry'nin Fatih Kerimî üzerinde görülen etkisi, onun Rusya Türkleri arasında modernleşme hareketini yürüten kadro için neden önemli bir isim olduğunu açıklamaya yetmektedir. Simbir göçmeni Yusuf Akçura, *Türk Yılı* adlı eserinde Türkçülük fikrinin ilerlemesinde emeği geçenler arasında Vámbéry'nin adını elbette boşuna zikretmemişti. Zeki Velidi Togan, onun hakkında kaleme aldığı makalesinde, Türkoloji alanında yaptığı hizmetleri saymakta ve kendisine büyük bir teşekkür borçlu olduklarını dile getirmekteydi. Kırım'da sakin, Türk dünyasının önde gelen aydınlarından Gaspıralı İsmail Bey, "Molla Abbas Franseviye Tesadüf: Gülbaba Ziyareti" adlı yazı dizisinde Vámbéry'e büyük yer veriyor ve onu İslâm dünyasının sorunları karşısında fikrine müracaat edilecek bir aydın olarak öne çıkarıyordu. Rusya Türkleri için Vámbéry, aynı zamanda kendilerinin haklarını koruyan ve Doğu'nun Müslüman halkı hakkında Avrupa'da çıkan yanlış düşünceleri ortadan kaldırmaya çalışan tarafsız bir gazeteciydi.

Buraya kadar Vámbéry ve Rusya Türkleri arasındaki ilişkilere yönelik ifade edilenlerin amacı, bu çalışmada neden Tatarca tercümenin yer aldığı sorusunun cevabını okuyucuya vermek için-

di. Bunun en büyük nedeni, Vámbéry'nin Türk dünyası için ne anlam ifade ettiğini ortaya koymaktır. Bu anlamda Fatih Kerimî, Türk dünyası ve Vámbéry arasındaki ilişkinin küçük bir numunesi olarak ortaya çıkmaktadır. İkincisi, Kerimî'nin, dolayısıyla da Ceditçi aydınların nazarında Vámbéry'nin nasıl görüldüğüne ışık tutuyor olmasıdır. Bu çizgide Vámbéry, özelde Rusya Türkleri, genelde de Türk-İslâm dünyasındaki sorunlara ilişkin fikir yürütülebilecek bir aydın olarak öne çıkıyordu. Burayı değerli kılan nokta, İslâm ve Türk dünyasının sömürgeleştirildiği bir dönemde, bu toplumdan çıkmış aydınların nefret nazarıyla bakılan bir Avrupalıya yönelik ilgilerinin ortaya konmasıdır. Bir diğer sebepse ziyadesiyle az da olsa Kerimî'nin yer yer yaptığı yorumlardır. Bu yorumlar, Rusya Türklerinin on dokuzuncu yüzyıldaki hayatlarına ve modernleşme çabalarına ışık tutar seviyededir.

Elinizdeki çalışma, yukarıda bizzat Vámbéry'nin de ifade ettiği üzere, özelde İngilizlerin, daha geniş çerçevede Batı kamuoyunun ve siyasi çevrelerin zihinlerindeki yanlış Türkiye algısının değiştirilmesiyle doğrudan ilgili. Vámbéry, Türkiye'nin modernleşmesini imkânsız olarak gören, bu durumu Türkiye aleyhinde kullanan ve siyasi olarak bu ülkeden desteğini çeken Avrupa devletlerine yanıldıklarını, gerçeği göremediklerini ve Türkiye'nin modernleşme yolundaki gayretlerinin dikkate alınarak desteklenmesi gerektiğini ifade ediyordu.

Eserin ilk bölümü, "Kırk Yılda Yapılan Türk Islahatları" başlığını taşımaktadır. Vámbéry İstanbul'a ilk kez 1857 yılında gelmiş, ikinci ziyaretini bu tarihten yaklaşık kırk yıl sonra gerçekleşmiştir. Dolayısıyla çalışmanın ilk bölümünde, bu süreç zarfında Türk toplumunun ve devletinin modernleşme çizgisinde geçirdiği dönüşümler ele alınmaktadır. İzlenimleri karşısında şaşkınlığını gizleyemeyen Vámbéry, Osmanlı Devleti'nin hemen hemen her alanda modernleştiğini, devlet kurumlarından bürokratlara, eğitim camiasından askerî alana kadar büyük bir dönüşüm yaşandığını belirtiyor ve bunu örneklerle destekliyordu. Vámbéry'nin bu bölümde üzerinde durduğu bir başka noktaysa İslâm'ın modernleşmeye engel olmadığı konusuydu. Kendisi, bu anlamda Müslümanların şanslı olduklarını belirterek İslâm'ın modernleşmeyi destekleyen yönüne örnekler veriyor; âdeta Osmanlı Türkleri için yeni bir Şeyh Cemaleddin Afgânî imajı çiziyordu.

İkinci bölüm "Türk Kadınlarının Islahat Eğilimleri" başlığıyla sunulmaktadır. Vámbéry, Türk kadınlarının yaklaşık kırk yıl içerisinde nasıl bir dönüşüm geçirdiğini hayretler içerisinde izah etmektedir. Toplumsal alanda oldukça kısıtlı bir hayat süren kadınların, bir anda gazete ve dergiler çıkartmaları, cemiyetler kurmaları, memleketin istikbali için fikirler öne sürmeleri ve Avrupa kültürünü göz önünde bulundurmaları, kırk yıl öncesinde İstanbul'da yaşarken, bir Türk kadınıyla iki kelam edemediğini ifade eden bir Avrupalı için oldukça şaşılacak bir durum olsa gerektir. Elbette bu tablo toplumun geneli için geçerli değildi fakat Vámbéry'nin gözünde, Türk kadınlarının modernleşmesi konusunda verilebilecek en iyi örneklerdendi. Vámbéry, aydın Türk kadınları tarafından çıkartılan *Hanımlara Mahsus Gazete*'den sık sık söz ediyor, Fatma Aliye Hanım, Nigâr Hanım gibi isimleri, Türk kadın modernleşmesinin en kıymetli yerine konumlandırıyordu. Bir önceki bölümde olduğu gibi modernleşme ve İslâm arasındaki bağlantıya kadınların eğitimi ve kılık-kıyafetleri üzerinden yeniden temas eden Vámbéry, İslâm Devleti devrinde öne çıkmış, eli kalem tutan kadınları örnek veriyor ve Türk kadınlarının geri kalma sebeplerini İslâm diniyle hiçbir şekilde bağdaştırmıyordu. Bu konuyu din dışında değerlendirerek Acem kültürüyle bağlantısı üzerinde duruyordu.

Üçüncü bölüm "Türk Islahatları ve Umumi Bir Savaşın Tehlikeleri" başlığını taşımaktadır. Vámbéry bu bölümde, Osmanlı Türklerinde gerçekleşen modernleşme hareketlerini diğer Asya toplumlarından ayırarak yorumlamaktadır. Vámbéry'nin üzerinde sıklıkla durduğu temel konu, modernleşme ve siyasi rejim arasında ilişkidir ve Avrupa'nın dikkatini de bu noktaya çekmeye çalışmaktadır. Osmanlı Türklerinin ilerlemesine engel olan şey ne din ne de ırkla ilgilidir. Asıl sorun, toplumun despot bir rejim altında ezilmesidir. Bu sebeple Osmanlı'da hürriyet rejiminin kurulması ve bunun için Avrupa'nın desteğinin esirgenmemesi gerekmektedir. Vámbéry böyle düşünmekte ve Avrupa'nın Şark meselesine göre hareket etmesinin önüne geçmek istemektedir. Son olarak İslâm dünyası üzerinde duran Vámbéry, Müslüman halkların birbirleriyle kurdukları iletişimde büyük ilerleme kaydedildiğini ve bu nedenle Avrupa'ya karşı bilinçli bir karşı koyma hareketinin doğabileceğini öngörmektedir. Bu noktada Panislamizm üzerinde durmakta ve yakın

bir gelecekte bu hareketin Osmanlı halifesi tarafından etkili bir şekilde kullanılma ihtimalini vurgulamaktadır. Böylece o, Avrupa'ya, Türkiye konusundaki politikalarını yeniden gözden geçirmeleri gerektiğinin sinyallerini vererek, olası bir umumi savaş durumunda Türkiye tehlikesini, caydırıcı bir güç olarak sunma gayreti içerisine girmektedir.

Cumhuriyetimizin yüzüncü yılının yaklaştığı şu günlerde, ünlü şarkiyatçı Vámbéry'nin bu küçük kitapçıkta yer alan izlenimleri ve fikirleri, modern Türkiye'nin doğuşuna kaynaklık eden fikirlerle, yani çağdaşlaşma serüvenimizle doğrudan ilgilidir. Bu anlamda çalışma sadece Vámbéry'nin kırk yıl sonraki gözlemlerini değil, hâlihazırda on dokuzuncu yüzyıl Türk siyasi ve toplumsal hayatının karşılaştırılmasının yapılmasına da imkân sağlıyor. Özellikle kadınlarımızın modernleşme çabalarına, hürriyet anlayışımıza ve istibdat karşıtlığımıza göz atabileceğimiz küçük ama önemli bir pencere açıyor. Diğer taraftan eser, Fatih Kerimî üzerinden Vámbéry ve Türk dünyası ilişkisini örneklendiren bir özelliğe sahip olmasıyla da ayrı bir yerde durmakta. Bu doğrultuda Kerimî, Türk dünyasının Vámbéry'e olan ilgisini gösteren somut bir delil olarak öne çıkmaktadır.

Çeviride, Vámbéry ve Kerimî'nin dil ve üslubu mümkün olduğunca korunmuştur. Fakat Fransızca ve Tatarca metindeki bazı isimler, anlam bütünlüğünü ve dizindeki düzeni korumak amacıyla aynı şekilde yazılmıştır. Bu tür yerlerde yapılan müdahaleler dipnotta "(ç.n.)" ibaresiyle belirtilmiştir. Tatarca metinde, bu ibarenin yer almadığı dipnotların Fatih Kerimî'ye ait olduğunu ifade etmeden geçmeyelim. Bu çalışmanın hem alanın ilgilileri hem de genel okuyucu için yararlı olması en büyük dileğimizdir. Hazırlık sürecinde yardımlarını esirgemeyen ve çalışmanın daha kısa sürede sizlerle buluşmasına katkı sunan Doç. Dr. Arif Sarı ve Dr. Sertaç Sarıçiçek'e teşekkür ederiz. Eserin yayımlanma sürecinde emeği geçen değerli editörümüz Muhammed Nuri Demirli'ye ve Selenge Yayınları'na ayrıca müteşekkiriz.

Emre Özsoy - Murat Çaylı

BİRİNCİ BÖLÜM

BUGÜNÜN TÜRKİYESİ VE KIRK YIL ÖNCEKİ HÂLİ

Fransızcadan Türkçeye Tercüme Eden:

Murat Çaylı

KIRK YILDA YAPILAN TÜRK ISLAHATLARI

Ciddi sonuçlar doğurabilecek büyük olaylarla karşılaştığımızda, doğal olarak onların sebeplerini arar ve olası sonuçlarıyla ilgili net fikirler edinmeye çalışırız. Olaylar, sadece ve sadece uzun yıllar boyunca bu tiyatroda rol alan ve dikkatini, daima mevzubahis insanların kaderlerine çeviren kişi için daha ilginç hâle gelir. 1850 yılından beri Osmanlı toplumunun dili ve tarihiyle iştigal ediyorum. Birkaç yılımı bu insanların arasında geçirdim, mizaçları ve kusurları hakkında çokça şey öğrendim. Basınımızda ve siyasetçilerin demeçlerinde geniş yer tutan ve bu milletin geleceğini ilgilendiren bu kadar ciddi bir konuda sessiz kalmam artık mümkün değil. Bencil bir politikanın ve ulusal ön yargıların âdil bir karar vermeyi engellediğini bildiğimden, mütevazı tahminimi saklamam benim için daha uygundur. Yalnızca bir halkın entelektüel ve ahlaki durumunun tartışıldığı bir yerde, siyasi düşünceler epey tehlikeli rehberlerdir. Tüm bunlara bir de eksik bilgi sorunu eklenirse, haksızlık ve karışıklık daha büyük ve daha belirgin hâle gelir.

Aylar, hatta yıllar boyunca Türk İmparatorluğu'nun kaçınılmaz çöküşü ve Osmanlı halkını ıslahatları kabul etmeye ikna etmenin imkânsızlığı hakkında duyduğumuz her şey, yukarıda üzerinde durduğumuz hatalı değerlendirmelere bağlanabilir. Daha fazla hataya mahal vermemek amacıyla bu kanıtlara istinaden, bir toplumun talihine ve felaketine karar vermek ve kendimizi korkunç bir evrensel yangın tehlikesine karşı korumak istiyoruz.

Argyll Dükü[2] geçtiğimiz yaz *Türkiye'ye Karşı Sorumluluğumuz: Kırk Yılda Yaşananlar ve Hatıralar*[3] isimli politik bir yazı yayımladı. Metnin amacı, İngiliz kamuoyuna şunları kanıtlamaktı:

---

2 Bahsedilen, Dük George John Douglas Campbell'dir. (ç.n.)

3 *Our Responsibilities for Turkey: Facts and Memories of Forty Years*, 1896.. (ç.n.)

1- Ne pahasına olursa olsun Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruyan İngiltere'nin yaptığı büyük hata,

2- Türkiye'yi ele geçirme politikası izleyen Rusya'ya engel olunarak yapılan hata,

3- Türklerin uygarlaştırılabileceğine ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ıslah edilebileceğine inanmak suretiyle içine düştükleri yanılgı.

Argyll Dükü, sosyal statüsünden ziyade sayısız edebî eseriyle saygımızı ve ilgimizi hak eden seçkin bir devlet adamı olduğu için, onun Şark Sorunu üzerine yayımladığı eserini derinlemesine incelemeyi uygun gördük. Resmî görevine 1853 yılında başlayan ve Hint Adaları Bakanlığı (1863) görevini bile üstlenen yazar; teoloji, sosyoloji ve doğa bilimlerinin çeşitli alanlarında rüştünü ispat etti. Özellikle Darwinizm'e yönelttiği eleştirileri ve Huxley ile yaşadığı polemik ona şöhret kazandırdı. Ayrıca Kırım Harbi sırasında İngiliz kabine üyesiydi. Bu makamdayken o dönemin diplomatik müzakerelerine ilişkin değerlendirmeler yapıyordu. Bu sebeple onun beyanları, kesinlikle diplomatların ve resmî ya da yarı resmî yazarların açıklamalarından daha fazla ciddiye alınmalıdır.

Fakat Argyll Dükü'nün yazılarında özellikle dikkat çeken şey, onu, önceki eylemlerinden pişmanlık duymaya ve eski fikirlerini kökten değiştirmeye iten gerekçeleri göstermesiydi.

Dük'ün "pater peccavi"si[4], Türkiye'nin yeniden doğuşunun mümkün olduğunu ve padişahın Hristiyan tebaasının, bu ülkeyi, medeni ülkelerin halklarına uygun bir seviyeye yükseltmeye öncülük edebileceklerini söylemesidir. Kırk yıl önce İngiltere'de genel kabul gören bu görüş, o zamanlar, bugün tam aksini savunan gayretli savaşçıların ve ikna edici savunucuların sayısı kadar destekçiye sahipti. Yalnızca White'ın mükemmel eserini hatırlamamız yeterli: *Konstantinopolis'te Üç Yıl: Urquarth, Doğu'nun Ruhu*. Ayrıca aynı eğilimdeki diğer önemli yazılar ve son yayınların karşısında Türkiye'ye düşmanca bakan edebî ürünler neredeyse tamamen ortadan kayboldular. O zaman ve bugün arasında kıyaslama yapma niyetinde değilim. Bu hararetli tartışmada beni bir tutum takınmaya iten sebep, tamamen ve basitçe, Argyll

4 "Baba, günah işledim," anlamına gelin Latince deyiş. (ç.n.)

Dükü'nün Türklerin eğitilmesi konusundaki olumsuz kanaatini tasdik edemememdir. Nasıl ki onun vardığı sonuçlar kırk yıllık diplomatik ve siyasi gözlemlere dayanıyor, sanırım ben de Türkiye'nin medeniyetimize yaklaşma teşebbüslerine dair kırk yıllık gözlemlerini aktarabilirim.

Evet, ön teorik çalışmalar hazırlayarak İstanbul'a gidişimin ve Türk aile hayatı arasında yer alışımın üzerinden kırk yıl geçti. Şark'taki savaş zar zor bitmişti; Avrupa'nın gemileri ve orduları Türk başkentinden yeni ayrılmıştı. Limanlardaki Hristiyan mahallelerinde, sadece Boğaz kıyısında yükselen güneş ışığında ısınmaya hevesli Batılı maceracılar ve servet avcıları fink atıyordu.

Onlara "à la franca" [alafranga] düsturunu kazandıran ve Türk dünyasını Batı kurumlarını daha doğru tanımaya, Avrupa dillerini ve bilimlerini incelemeye iten unsur, Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu[5] değildi, Batı ordularının, Hilal'i desteklemek ve kurtarmak için yardıma koşmasıydı.

Doğruyu söylemek gerekirse toplumun seçkinleri, yani Bâbıâli'nin üst düzey görevlileri, ıslahat ruhuyla dolmuş ve Avrupa medeniyetine kayıtsız şartsız katılmanın gerekliliğine ikna olmuşlardı. Yine de kararsızlık, belirsizlik ve önünü görememe hüküm sürmeye devam ediyordu. O sıralarda hükümetin başında, çok yetenekli ve ülkenin entelektüel açıdan yeniden düzenlenmesi konusunda iyi niyetlerle dolu olan, ateşli bir vatansever ve devlet adamı Mustafa Reşid Paşa[6] vardı. Padişah efendisi, kendisini idareden ziyade saltanata adadığı için Reşid Paşa oldukça serbest hareket edebiliyordu. Ne yazık ki bu adamın şevki ve coşkusu, meslektaşları olarak ona hizmet eden görevliler arasında yeterli desteği bulamadı.

Kitlelerin ön yargılarını kırmak ve alışılmış kalıpları yıkmak amacıyla birden fazla teşebbüste bulunuldu. Fakat prensipte kararlaştırılan çoğu ıslahat gibi yönetim mekanizmasında alınan kararnamelerin büyük bir kısmı da basit birer proje olarak

5 Sultan Abdülmecid döneminde, Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa tarafından Gülhane Meydanı'nda okunan ferman. Diğer adıyla Tanzimat Fermanı. (ç.n.)

6 Mustafa Reşid Paşa (1800-1858), Sadrazam. Tanzimat döneminin başı çeken en mühim devlet adamlarındandır. (ç.n.)

kaldı. Bu anlık coşku, ülkenin geneline yayılmak yerine sadece Avrupa'nın saf ve deneyimsiz gözlerini kamaştıran bir ışık huzmesi gibiydi.

Sadakatli Reşid Paşa, kesinlikle Batı'yı aldatmak niyetinde değildi çünkü tüm benliğiyle ülkesinin iyiliğini istiyordu. Ayrıca onu, İstanbul'dan aşina olduğum Boğaz'daki yalısına düşüncelere dalmış ve bitkin bir hâlde dönerken gördüğüm zaman, gözlerindeki hüzün, Türkiye'nin şu andaki makûs kaderini ortaya koyuyor gibiydi. Şöyle derdi: "Avrupa bize para, silah ve öğüt verir. Fakat en ziyade ihtiyaç duyduğumuz şey zamandır. Bize bu hazineyi verip vermeyeceğini hep beraber göreceğiz."

Dediğinde haklı çıktı. Bahsettiğim dönemde Türkiye'nin entelektüel arzuları emekleme aşamasındaydı. Bu ilk hareketler, zamanın ve sabrın, yararlı ve uzun ömürlü bir şey üretmeye muktedir olduğu izlenimini vermekteydi. O vakitler sıkça yüz göz olduğum toplumun yüksek kademelerinde, yani devlet memurları dünyasında yeni fikirler, zayıf işaretlerin ihanetine uğramıştı. Örflerimizi ve âdetlerimizi benimseyerek uygarlığa uyum sağlamaya çalışmak demek, kalpten gelen bir dürtüye cevap vermek yerine yukarıdan gelen bir emre itaat etmek demekti. Günlük hayatta masa ve koltuk kullanımına yönelik bazı çekingen girişimlerde bulunuldu. Lakin tıpkı yere konulan sininin veya pirinç tepsinin masadan daha rahat kullanılması gibi, çoğu zaman bağdaş kurup oturulabilen geniş minderler veya kanepeler tercih edildi. Yemeklerin seçiminden servisin yapılmasına kadar her şeyde, en katı Türk görgü kuralları uygulanmaya devam etti. Çünkü modayı takip etmek için sofraya bıçak ve çatal konulan ender sayıdaki evlerde bile hamur işi yiyecekler elle yenilirdi. Alkollü içeceklere gelince, yemek sırasında tüketilmesi yasaktı. Giyim konusunda daha geçer bir not verilebilir. Çünkü daha Sultan Mahmud zamanında, düzenli ordunun kurulması vesilesiyle millî kıyafet yerini yarı Avrupai erkek kılık kıyafetine bırakmak zorunda kalmıştı. Yarı Avrupai dememin sebebi, yeni alınan kıyafetin kesiminin ve şeklinin, kendilerini rahat hissetme arzularını ele vermesiydi. Birden fazla paşa ya da efendi, yeni frakın altına entari adı verilen geleneksel pamuklu doğu kıyafetini giymişti. Böylelikle dışardan Avrupalı görünseler de içlerinde Asyalı kalmaya devam ettiler; tıpkı günlük hayattaki diğer yeniliklerde olduğu gibi. Zarf, içerikle tam bir zıtlık içindeydi ve bu

durum, ıslahat hareketinin ilk aşamalarının gerçek görüntüsünü sunuyordu. Başka türlü de olamazdı. Bir Doğu medeniyetinin, kendisiyle taban tabana zıt bir Batı medeniyetine dönüşümü tarihî süreçte yavaş yavaş ilerleme yolunu izlememiş, tabiri caizse ufak sıçramalar ve alelacele yapılan ameliyatlarla gerçekleştirilmiştir. Muhakkak henüz kök salmamış bir ağaç meyve veremez.

Benim zamanımda gençlere verilen eğitim, Doğulu Müslüman tarzı bir eğitimdi. Halkın eğitimi ihmal edilmişti. Bugün İran'da, Orta Asya'da ve Afrika'nın kuzey kıyılarında gelişen eğitimle aralarında çok az fark vardı. Bilim adı altında verilen şey din bilgisinden ibaretti. Çocuklara Kur'an okuma ve Türkçe yazma eğitimi verilirdi. Ayrıca Orta Çağ skolastisizmini çağrıştıran aritmetik, mantık ve diğer bilim dalları öğretilirdi. Rüşdiye mektepleri, yeniliklerin en kötüsü olarak yasaklandı. Çünkü bu okullarda temel coğrafya ve fizik kavramları öğretilmeye başlanmıştı; hatta Fransızca öğretmeye hazırlanıyorlardı. O dönemde Nuruosmaniye Camii'nin medresesinde verilen derslere bir softa olarak katıldığım için hocamızın bu din dışı uygulamalar hakkındaki feryatlarını çokça duyma fırsatım oldu. Mollaların görüşüne göre Reşid Paşa ve arkadaşları, genç müminleri imansızlığa ve cehenneme götürüyorlardı. Daha sonraları, bazı Türk ailelerinin çocukları için modern doğa bilimleri dersleri verirken öğrencilerime şimşek, gök gürültüsü, yağmur gibi doğa olaylarının sebeplerini anlattığım için bunları Takdir-i İlahi'ye hakaret olarak algılayan, özellikle kadınlar ve belli bir yaşın üzerindeki kişiler tarafından düşman muamelesi gördüm. Dindarlar, Frenklerin cehennemden ilham alan şeytan fikirli kimseler olduklarını, dolayısıyla bir nevi büyücü sayıldıklarını ve sihir yaptıkları için onlara özenilmemesi gerektiğini de söylüyorlardı.

Doğal olarak zaman içerisinde ve hükümetin teşvik ve desteğiyle bu bağnaz ve neredeyse çocuksu anlayışlar yavaş yavaş yok oldu. Türklerle sürdürdüğüm özel ilişkiler sayesinde bu ilginç fikir değişimini yakından görme ayrıcalığına sahip olanlardan biriyim. Ülkelerinin ıslahatlara ihtiyaç duyduğuna tamamen ikna olmuş Türklerin sayısı kırk yıl önce çok azdı. Doğal olarak neologların[7] büyük bir kısmı, Türkiye aristokrasisini

7 Neoloji: Mevcut dilde daha önceden var olmayan sözcüğü türetme. Arkaizm karşıtı. (ed.n.)

oluşturan memurlar dünyasından tedarik edilmişti. Yine de bunların çoğu kişisel inançlarından ziyade üstlerinden gelen emre itaat etti. Fransızca öğrendiler. Çünkü bu dili bilmeden, kimsenin ilerleyemeyeceğini kabullenmişlerdi. Üstleri tarafından fark edilmek ve onlar tarafından kabul görmek için "à la franca" tarzında yaşamaya çabaladılar. Dahası yararlı olduğuna katiyen ikna olmamış ve eski alışkanlıklara, geleneklere ve tüm kabul görmüş felsefi anlayışlara tamamen aykırı olan yabancı gelenek ve görenekler, onlar için nasıl cezbedici olabilirdi?

Yenilik ve ıslahat alanı, o zamanlar başkentle, hükümet merkeziyle ve yine toplumun seçkinleriyle sınırlıydı. Aslında Avrupa dilleri arasından Fransızca çok az sayıda kişi tarafından biliniyordu. Hatta Hariciye Nezâreti'nin başındaki paşa dahi (Rıfat Paşa) elçilerle görüşmek için bir tercümanın yardımına ihtiyaç duyuyordu. Bâbıâli'nin çeşitli alt birimlerinde, Avrupalılarınkine benzeyen bir ya da iki efendi vardı. Öte yandan ağdalı ve şişirilmiş eski Türk üslubu büyük bir şerefle korunmaya devam ediyordu. Kenan Bey adlı birinin hitabetinin bende uyandırdığı hayranlığı hâlâ hatırlarım. Coğrafya, tarih ve doğa bilimlerinin ne olduğu hakkında hiçbir fikirleri yoktu. Edhem Bey (İbrahim Edhem Paşa) Türkçe bir kimya eseri yayımladığında ve Doktor Mortmann'ın yardım ettiği Suphi Bey (Abdüllatif Suphi Paşa)[8] nümizmatik çalışmalarını neşrettiği zaman, bilim alanında meydana gelen devrim büyük yankı uyandırdı. Aşağı yukarı Avrupai tarzda hazırlanan ilk tarih kitabı, daha sonra paşa unvanı alacak Cevdet Efendi[9] tarafından yazıldı. Fakat sade ve doğal üslubuna itiraz edecek çok şey bulan Ortodoks dünyasının tüylerini diken diken etti ve tarafsız eleştirileri hararetle suçlandı. Beni en çok etkileyen şey, Türk halkının kendi tarihi ve İslâm tarihi hakkında çok az şey bildiğini fark etmekti. Viardot'nun kitabından alınmış materyalle yazılan bir tür Müslüman medeniyeti yüceltmesi olan

8 Abdüllatif Suphi Paşa (1818-1886), Evkaf-ı Hümayun Nazırlığı, Şura-yı Devlet Reisliği yapmış Osmanlı devlet adamlarından biri ve ilk Türk nümismattır. (ç.n.)

9 Cevdet Paşa (1823-1895), tarihçiliğiyle meşhur Osmanlı devlet adamlarından. *Tarih-i Cevdet* adlı eseri, 1774 ila 1826 arasını ihtiva etmektedir. Kendisi aynı zamanda bir hukukçudur. (ç.n.)

Ziya Bey'in[10] *Tarih-i Endülüs*'ünün, yani İspanya'daki Mağribî tarihinin uyandırdığı coşkuyu hatırlıyorum. Dahası İbn Haldun ve Koçi Bey, bizim oryantalistlerimizin üzerlerinde birkaç yıl durmasından sonra hemşehrilerinin dikkatini çekti. Edebî alanda Fars-Arap edebiyatının eski yollarını izlemeye devam ettiler. İngiliz nüfuzunu kırmak amacıyla yazılan *Tabsıra* başlıklı diplomatik belgeler, üslup şaheseri olarak revaç gördü. Paris'ten dönen (İbrahim) Şinâsî Efendi, sıradan halk tarafından anlaşılmayan şatafatlı üslubu ve süslemelerden arındırılmış sade Türkçeyi ikame etmeye çalışması sebebiyle alay konusu oldu ve mugayir damgası yedi. Özü itibarıyla çok güzel bir dil olan ve hayranlık uyandıran Türkçe, gramer bakımından tamamen ihmal edilmiştir. Öyle ki çoğu kimse bilmemektedir. İlk Türkçe gramer kitabı 1860 yılı civarında Fuad Paşa[11] ve Cevdet Efendi tarafından yazılmıştır; Kellgren'in çalışmasının bir taklididir. İlk Türkçe sözlük bir yabancının kaleminden çıkmış, Bay Redhouse tarafından neşredilmiştir. 1795 yılında hazırlanan Esad Efendi'nin Türkçe sözlüğü pek bilinmemektedir.

Böyle bir durum karşısında, yeni çağın hazırlanmasından sorumlu kişilerin ne gibi özelliklere sahip olmaları gerektiği konusunda kolayca fikir sahibi olunabilir, kamunun farklı alanlarında sürdürülen ıslahat çalışmalarının ne kadar yavaş ve beceriksizce ilerlediği anlaşılabilir. İster sarayda ister Maliye Nezâreti'nde ister Adliye Nezâreti'nde isterse de Umur-ı Ticaret ve Ziraat Nezâreti'nde olsun, her şey şeklen yeniydi ama eski ruh hüküm sürmeye devam etti. Donanmada olduğu gibi orduda da pek çok ıslahat yapıldı. Asker, Avrupai askerî eğitime ve üniformaya rağmen yeniçeriler zamanındaki gibi ulusun gururu olarak kalmaya devam etti. Ömer Lütfi Paşa (Michael Lattas), İsmet Paşa (Kmetty), Süleyman Paşa ve diğerleri

10 Ziya Paşa (1829-1880), gazeteci ve şairliğinin yanı sıra Tanzimat döneminin fikir ve devlet adamları arasındadır. *Tarih-i Endülüs* adlı eser, İbrahim Edhem Paşa tarafından Viardot'dan tercüme edilmeye başlanmış ancak tamamlanamamıştır. Yarım kalan bu iş en baştan yeni bir tercümeyle Ziya Paşa tarafından üstlenilmiştir. (ç.n.)

11 Keçizade Fuad Paşa (1815-1869), asıl adı Mehmed Fuad olup Sadrazamlık, Hariciye Nazırlığı gibi görevlerde bulunmuştur. Tanzimat döneminin en önemli üç paşasından biridir. (Mustafa Reşid, Âli ve Fuad Paşa). İlk Türkçe gramer kitabı olarak *Kavâid-i Osmâniyy*e adlı eseri Cevdet Paşa'yla birlikte hazırladı. (ç.n.)

gibi yabancıların, Türk subayları arasında rakip bulamadıkları gerçeğinin izahı vardır. Bu gibi zaafları sıralamaya devam ederek okuru sıkmaktan korkmasaydım, kırk yıl önce yaygın olan üzücü durumun örneklerini çoğaltabilirdim. Lakin o zamanlar baskın olan şeylerin durumundan ve dönemin genel zihniyetine ilişkin birtakım karakteristik gerçeklerden bahsetmeme izin verin. Zamanın Türk toplumuyla yakın ve özel bir ilişki kurmama rağmen Batı dillerini, örf ve âdetlerini benimsemekle beraber Avrupa kültür dünyasının enerjisinden, azminden ve faaliyetinden ilham alan çok az Türk'le tanıştım. Hareketin başını çeken ve dinî bağnazlıktan en az etkilenen adamlar arasında bile katı bir tembellik, ilgisizlik, kararsızlık ve ayrıca gizli bir bağnazlık izlenimi vardı. Bizim medeniyetimiz güzel, görkemli ve hatta güçlü kabul edilirdi. Türk neologlar çaba gösterdiler ve bu idealin taklit edildiğini düşündüler. Fakat her şey yerini, kısa sürede gevşekliğe ve ölçülü bir umutsuzluğa bıraktı. Teşvik ve cazibe noksan olduğundan, tekerrür ve ilgisizlik çok uzun sürmedi. Doğruyu söylemek gerekirse, modern entelektüel kültürün Türkiye'ye girmesine eşlik eden ilk emareler izleyiciler için pek ümitvar değildi ve bu tutkular, kararı geçici deneyimlere bırakanlar için pek parlak görünmüyordu. Bu üzücü durumun dışında, despotik bir rejimde kamunun yararına olabilecek genel çıkarlar hiçbir zaman canlandırılamaz. Her biri otokratın bilinçsiz vasıtaları hâline gelir. Millî kardeşlik duygusunun yokluğu, Türkiye'de hâlâ belirgin bir şekilde hissedilir. İslâm, milliyet fikrinden her zaman nefret etmiştir. Ona göre bütün müminler kardeştir ve hiçbir şeyin bölemeyeceği bir nevi cumhuriyet oluştururlar. Şark'taki Hristiyanlar da bu görüşün taraftarları arasında. Ancak Türkiye'nin yeni yola girmesinin ardından milliyetçilik fikrinin eksikliğini hisseden Rumlar, Slavlar, Rumenler ve diğer Hristiyanlar, emellerinin Batı tarafından desteklendiğini hissettikçe, Türklerin yerine onları koydular. Kırk yıl önce Türkçe olan Türklük kelimesi, kaba ve vahşiyle eş anlamlı bir hakaret olarak kabul edilirdi. Asya'daki Lena Nehri kıyılarından Adriyatik kıyılarına kadar uzanan büyük bir coğrafi alanda yaşayan Türk milletinin etnografik önemini, eğitimli insanlarla yaptığım bir sohbet esnasında hatırlattığımda bana şöyle cevap verildi: "Fakat bizi Kırgızlarla ve kaba Moğol göçebeleriyle karıştırmayınız." O zamanlar kendimi Şark'taki Türk

lehçelerini incelemeye adamıştım. Amacıma ulaşmak için harcadığım çabalar genellikle alay konusu oluyordu. Entelektüel kültürümüzle tanışmış birkaç efendi dışında, İstanbul'daki Türk çevrelerinde, Türk dili veya milliyeti konularıyla ciddi manada ilgilenen kimseyi bulamadım.

Kırk yıl, bir milletin tarihinde çok kısa bir süreye karşılık gelir. Ancak her şeyin ışık hızında değiştiği, faaliyetlerimizin uyuşuk ve kayıtsız olmalarına rağmen Şarklıları da içine aldığı çağımızda, en katı muhafazakârlık bile boyun eğmek zorunda kalıyor ve şaşırtıcı bir hızla gözlerimizin önünde dönüşüm çalışmaları yapılıyor. Yaklaşık kırk yıl sonra Türkiye'nin başkentine döndüm ve bugün ile geçmişi her kıyaslayışımda kendime şu soruları sormak zorunda kaldım: Bu mümkün mü? 1856 yılındaki Türkler hâlâ oradalar mı? Tüm bu dönüşüm nasıl gerçekleşmiş olabilir? Şehrin dış görünüşüne, eski ahşap evlerin yerini alan taş yapılara, arabaların ve tramvayların birbirine geçtiği sokakların gürültüsüne hayran kaldım. Eskiden sadece binek hayvanları kullanılırken ve lokomotifin rahatsız edici ıslığı Sultanahmet Camii ile Ayasofya'nın minarelerinin hüzünlü seslerine karışırken, gördüğüm ve duyduğum her şey bana, şu eski atasözünü haksız çıkaran yerinde bir itiraz gibi geldi: "*la bidat fi'l İslâm*: İslâm'da ıslahat diye bir şey yoktur." Evlerin içine girdiğimde ve insanların hem dış görünüşlerini hem de düşünce tarzlarını takdir edebildiğimde hâliyle şaşkınlığım daha da arttı. Genel görünüş itibarıyla İranlılar, Araplar ve diğer Müslüman Asyalılarla paralel olarak İstanbullu efendiler sınıfının davranışları, bakış açıları ve yabancılarla kurdukları ilişkiler kökünden değişmiş gibi göründü bana. Ayaklarını sürüyerek efendilerini takip eden, uzun çubuklar ve ağır deri çantalar taşıyan uşaklardan eser kalmamış. Bugünün Türkiye'sinde kafelerde, birahanelerde, şarkı söylenen mekânlarda ve diğer eğlence yerlerinde vakit geçirenlerin de kanıtladığı üzere sokaklarda özgürce dolaşılıyor. Özellikle Türk subaylarının dış görünüşleri beni çok etkiledi. Dünün pis ve salaş giyimli subaylarının yerinde, bugün Avrupa'nın diğer başkentlerindeki meslektaşlarından aşağı kalır yanı olmayan kıyafetlere sahip zarif askerler görülüyor. Hepsi, gönüllü olarak Avrupalı subayların zarafetine sahip olmak için çabalıyor. Bu,

elli yıl önce Namık Paşa'nın,[12] askerlerin başlarını dik tutmalarını sağlamak için ceketlerinin yakalarına sivri iğneler diktirdiğini düşündüğünüzde çok bir şey söylemiyor.

Osmanlılar sadece dış görünüm itibarıyla değil, iç nizamlarında da Batı'nın âdetlerine ve alışkanlıklarına karşı güçlü bir eğilim sergilemektedirler. Avrupa mobilyaları, odanın üç duvarını kaplayan divanların yerini almıştır. Artık yere konan sinide veya bakır tabakta yemek yemiyorlar, Batı tarzında döşenmiş yemek odası kullanıyorlar, hatta yemek seçimlerinde bile yenilikler getiriyorlar. Benim zamanımda Türklerin alkollü içki tüketimi akşam yemeğinden önce aperatif olarak alınan rakı ve zakuskiyle[13] sınırlıyken, şimdi bira ve şarap günlük menünün ayrılmaz birer parçası olarak görülüyor. Ayrıca Kur'an'ın yasaklamasına rağmen Müslüman öğrenci çevrelerinde, Batı'da olduğu gibi Tanrı Bacchus (Dionysos) kültü rağbet görüyor. Harem ile selamlığı ayıran kutsal bariyer bile, çoğu evde neredeyse şeffaf, basit bir bölme hâline gelmiş. Önceden, bir yangın sırasında kadınların selamlığı geçip kaçmaya çalışmaktansa alevlerde ölümü tercih ettiklerini hatırlıyorum. Çünkü buraya girmeleri müthiş bir günah olarak görülüyordu. Neyse ki bugün artık böyle bir tereddütleri kalmamış. Yarım asır önce Türklerin yaşayış tarzını bilen ve bir de şimdiki hanelerine göz atabilen birisi, bir zamanlar ona Şarklı damgası vuran şeylerin çoğunu artık göremez. En lüks evlerde mangalın ve tandırın modası geçti. Geçmişin muhteşem halılarının yerini Avrupa imalatı ucuz ürünler aldı. Meşhur rahatına düşkün Asyalı lafzı ortadan kalktı, meskenler giderek küçülüp daraldı. Tabii ki bu durum, eski Şark yaşam tarzından vazgeçilmesi şeklinde değil de yoksulluğun bir sonucu olarak görülmelidir. Bir toplum, ancak entelektüel yaşam tarzının yararları ve avantajları konusunda ikna edilirse yabancı etkiye maruz kalabilir. Yine de kanına işlemiş âdetlerinden ve alışkanlıklarından vazgeçmesi zordur. Her şeye rağmen bu açıdan Osmanlıların yaptıkları sayısız fedakârlığın kıymetini bilmiyoruz.

Entelektüel hayattaki bu dönüşümün uzun süredir hazırlandığı doğrudur. En küçüğünden en büyüğüne bütün Türk top-

12 Namık Paşa (1804-1892), II. Mahmud döneminin önemli devlet adamlarından. Özellikle askerî alanda yaptığı hizmetlerle bilinmektedir. (ç.n.)

13 Rus mutfağına özgü bir çeşit meze tabağı. (ç.n.)

lumunu, hatta mollaları bile, Batı medeniyetiyle birlik kurma ihtiyacı içinde buldum. Benimseme şekilleri konusunda pekâlâ görüş farklılıkları olabilir. Kimisi yabancı medeniyete ulusal bir karakter yerleştirmek ister kimisi de tam tersine entelektüel kültürümüzün olduğu gibi benimsenmesini ister, her türlü uyarlamayı yasaklama taraftarıdır. Hükümet her zaman ilk görüşü temsil eder. Halkın çoğunluğuysa kökten bir değişiklikten yanadır ve bütün yenilikleri tamamen kabul etmeye hazırdır. Evvela şurası nettir: Herkes isteyerek ıslahat yoluna girdi. Bir zamanlar medeniyetimizin üstünlüğünden şüphe duyan ve onu hararetle eleştiren çok sayıda Türk varken, bugün bu harekete yabancı kalmış eğitimli bir Türk bulamayız. Bu dönüşüm, halkın eğitilmesi sayesinde mümkün oldu. Benim zamanımda Rüşdiye mekteplerinin bu yönde ürkek girişimlerde bulunmaları zordu. Oysa bugün, Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen hemen tüm önemli merkezlerinde, beni hayrete düşüren bir çalışma planına sahip ilkokullar, hazırlık okulları ve yüksekokullar bulunmaktadır. Sekiz ila on iki yaş arasındaki çocuklar, bazı kıdemli memurların bilmediği tarih, coğrafya, fizik ve Avrupa dillerini öğreniyorlar. Benim zamanımda Bâbıâli'de Fransızca bilen birkaç efendiye rastlamak zor işti. Fakat bugün, Fransızca, İngilizce ve Almanca bilen genç Türklerin sayısı bir hayli fazla. Orada, ana dilleri dışında Avrupa dillerinden en az birini bilenlerin sayısının, Batı'daki aynı mevkilerden nispeten daha fazla olduğunu söyleme cüretini kendimde buluyorum. Aslında halkın eğitimi konusundaki yeniliklerden bahsetmek gerekir:

1- Mülkiye mektepleri, iç idare memurlarının yetiştirildiği yerlerdir. Buradaki eğitimini başarıyla tamamlayan öğrenciler, mezun olduktan sonra ya eyaletlerde ya da başkentte iş bulabilirler. Bu okullarda okuyanlara resmî görevleri için gereken tüm dersler öğretilir. Siyasi ekonomi, maliye, modern tarih, istatistik gibi bilimlerin öğretilmesine özen gösterilir. Benim zamanımda Türkiye'de bunların öğretileceğine dair bir kanı yoktu.

2- Hukuk mekteplerinde Avrupa hukukunun yanı sıra medeni hukuk, ceza hukuku, ticaret hukuku ve uluslararası hukuk dersleri verilmektedir. Benim zamanımda adaleti sağlama işi neredeyse tamamen mollaların güdümündeydi. Onlar için dinî kanun veya şeriat herkese hükmediyordu. Bugünse sulh yargıçları, efendiler arasından seçilmektedir. Avrupa usul hu-

kuku örnek alınmıştır. Şimdiye kadar ıslahatlar esasen dışardan olmasına rağmen yeni gelişmelerin eli kulağında olduğunu ve Türkiye'nin kaybedilen zamanı telafi etmeye hazır olduğunu kabul etmemiz gerekir.

3- Yüksekokullar veya liseler; Galatasaray Lisesi'nde 1000'den fazla öğrenci öğrenim görmektedir. Kadim ve modern dilleri, tarih, coğrafya, geometri, jeoloji ve kimya dersler verilir. Kelimenin tam anlamıyla Avrupa yüksekokullarından verilen tüm dersler buralarda okutulmaktadır. Hatta bazı dersler, tüm öğrencilerin bilmesi elzem olan Fransızca verilmektedir. Beyrut'ta da benzer bir lise var. Tespit edebildiğim kadarıyla bu okullardan mezun olan öğrenciler, ancak üniversitelerimizin dinleyici kitlesiyle kıyaslanabilir.

4- Hazırlık okullarında eğitim dört yıl sürer. İstanbul'da yirminin üzerinde, eyaletlerdeyse seksenin üzerinde hazırlık okulu bulunuyor. Ülkede konuşulan Türkçe, Yunanca ve Ermenice gibi dillerin öğretilmesine önem verilir. Klasik diller dışında, Alman liselerinin müfredatında bulunan tüm dersler bu okullarda okutulmaktadır.

5- Tıp mekteplerinin tüm kadroları, yerli hekimler tarafından doldurulabilecek kadar başarılı. Türkiye bu alanda, kırk yıl önceki gibi yabancı ülkelere bağımlı durumda değildir. Türk hekimleri artık sadece sarayda değil, hususi evlerde de görülmektedir. Hatta bazıları cerrah, jinekolog, göz doktoru olarak büyük ün dahi kazanmıştır.

6- Ticaret mekteplerinde, beş yıl boyunca ticaret hukuku, ticaret, etnografya ve ticari coğrafya gibi dersler verilmektedir.

7- Askerî mekteplerde ordu ve donanma için mühendisler ve askerî doktorlar yetiştirilmektedir. Baron de Goltz Paşa[14] ve Zeki Paşa sayesinde bu alanlarda epey ilerleme kaydedildiği görülüyor. Son savaşta görüldüğü gibi Türk ordusunda artık yetenekli subay eksikliği hissedilmiyor. Çünkü şimdi, bir veya iki Avrupa dili bilen ve derin bir askerî bilgiye sahip önemli sayıda eğitimli subay yetişiyor. Özellikle genç nesil arasında bu fark edilir. Bu

14 Wilhelm Colmar von der Goltz (1843-1916), Prusyalı Mareşal, 1883'de İstanbul'a gelerek askerî okulların modernleştirilmesi konusunda hizmette bulundu ve 1895'e kadar Türkiye'de kaldı. (ç.n.)

yüzden şimdiki eğitimli ve zeki subayları geçmiştekilerle her kıyaslayışımda hayretler içinde kalıyorum.

8- Güzel sanatlar okulları, Çinili Köşk'teki imparatorluk müzesiyle, İslâm'ın modern medeniyet alanındaki en parlak fethidir. Önceden Türklerin resimlere karşı kayıtsızlıklarını, heykellere ve Antik Çağ'a karşı duydukları korkuyu bilen fakat şimdi pek çok Müslümanın resim sanatına ve heykellere düşkün olduğunu fark eden ve eski Saray'da sergilenip herkes tarafından beğenilen klasik heykelleri görenlerin, bu büyük değişim karşısında ağzı açık kalacaktır. En bilgin antikacılardan biri olan Hamdi Bey, Fransız Güzel Sanatlar Akademisi üyeleri arasında yer alan ilk Osmanlı'dır. Bu müze, İslâm'ın mahkûm ettiği bu medeni sanat dalını Peygamber'in temsilci olarak var gücüyle desteklemekten çekinmeyen hükümdarı ve ayrıca kurucusunu onurlandırmaya devam ediyor. 300 yıl kadar önce Muhteşem Süleyman'ın veziriazamı İbrahim Paşa, Budapeşte'den getirttiği iki heykeli, şimdiki müzenin bulunduğu yerin yakınlarında bir noktaya diktirmişti. Fakat onun ölümünün ardından bağnazlar, bu heykelleri yok edip denize atmışlardı. Oysa bugün bizzat halife, kimsenin karalamasına maruz kalmadan heykel yapmaktadır.

Bahsettiğimiz kurumların yanı sıra başkentte eğitim gördükten sonra aşiretler veya göçebeler için kurulan ve onları yerleşik hayata geçirmeye çalışan ziraat okulları bulunur. Genç kızlar için Arts-et-Métiers tarzında önemli sayıda mektep vardır. Bununla beraber yoksullar için sığınma evleri, yetimhaneler, körler okulu, yaşlılar için huzurevleri gibi çok sayıda hayır kurumu da mevcuttur. Sonuç olarak toplumun ve özellikle gençliğin eğitilmesi, son yirmi yılda daha önce tahmin edilemeyen bir ilerlemeyi gerçeğe dönüştürmüş, toplumun dönüşümüne büyük katkı sağlamış ve yabancıların yapamayacağı bir ıslahatı eski anlayış tarzı üzerinden yavaş yavaş gerçekleştirmiştir.

Batı'yla kurulan aralıksız ilişkilerle desteklenen bu eğitim faaliyetlerinin, edebiyat ve gelenekler üzerindeki etkilerini hissetmemiz mümkün. Bir zamanlar iletişim kurmanın çok zor olduğu Türkçe, artık kayda değer biçimde basitleştirilmiş. Farslardan ve Araplardan ödünç alınan ağdalı üslubun, süslü retoriğin ve çok anlamlı ifadelerin yerini, yavaş yavaş arı ve anlaşılır bir Türk dili aldı. Artık sadece seçkin efendilerin kullanabileceği şekilde de değil, tüm ulusun kullanabileceği, anlaşılabilir bir dil hâline

geldi. Bir zamanlar ihmal edilen ve alaya alınan Osmanlı Türkçesi, artık el üstünde tutuluyor. Eski popüler tarzlar araştırılıyor ve Türkçe gramercilerin sayısı her geçen gün artıyor. Eski Türk gramercileri deyince akla yalnızca Şinâsî ve Cevdet gelir ama bugün, Necip Asım[15] gibi Türk filolojisiyle ilgilenen ve dikkatini, Lena Nehri'nden Adriyatik'e uzanan uçsuz bucaksız Türk topraklarına veren âlimler var. Üslubun sadeleştirilmesi ve dilin millileştirilmesi birbirine paraleldir.

Genç Türk kuşağı artık bu uzun, bol mecazlı ve zar zor anlaşılan cümleleri kullanmıyor. Hem manzum hem de nazım türü eserlerde Avrupalı yazarları taklit etmeye çalışıyorlar. Bir zamanlar üretilen eserleri bağlayıp edebiyatın sınırlı sayıda okura ulaşmasına sebep olan prangalardan kurtulmaya meyillidirler. Dilin ve üslubun değişmesinin yazarların eserlerine yeni ve modern bir ivme kazandırdığını ve Türk edebiyatının, diğer Şark Müslüman halklarının edebiyatlarından oldukça farklı bir kulvarda ilerlediğini söylemeye gerek yok. Edebî eserler özünde Avrupai bir özelliğe sahiptir. Çeviriler gibi özgün romanlar da gündemdedir. Modern bilim dalları üzerine yapılan tezler kadar felsefi tartışmalar da okurunu bulur. Halk üzerindeki etkisini günden güne arttıran basın özel olarak anılmayı hak ediyor. Benim zamanımda *Cerîde-i Havâdis*[16] adında tek bir gazete vardı. Fakat bugün kamuoyunu yönlendiren, aydınlatan ve bazen hükümeti rahatsız eden çok sayıda günlük gazete ve aylık dergiler bulunmakta.

Bu tür yayınlar insanlar üzerinde belirli bir etki yarattı. Modern Osmanlı'da herhangi bir milliyet ve vatan fikrine kayıtsız kalan eski tip Şarklıyı görmeye devam edeceğimizi düşünmek hata olur.

Günümüzdeki Osmanlı hiç de öyle değil. Önceden dinle özdeşleştirilen vatan sevgisi, artık halkın ve milletin sahip olduğu ortak değer bilinciyle öne çıkıyor. Bu ateş Kemal Bey, Hamid Bey, Ahmed Mithat Efendi gibi modern şairlerin eserleriyle ve

15 Necip Asım Yazıksız (1861-1935), Türk tarihi ve dili alanında yaptığı çalışmalarla öne çıkmış, Türk Derneği'nin kurucuları arasında yer almış Türkiye'deki ilk Türkçülerden. (ç.n.)

16 *Cerîde-i Havâdis,* 1840-1864 yılları arasında İngiliz William Churchill tarafından çıkarılan Osmanlı devletindeki ilk özel gazete. (ç.n.)

Batı'nın bitmek bilmez saldırılarıyla daha da alevlendi. Çünkü biz İslâm'a ve Hilal'e yönelik saldırılarımızı arttırdıkça onların siyasi bağımsızlıklarını kaybetmeleri o kadar tehdit edici hâle gelmekte, vatan sevgileri ve millî duyguları daha da kabarmaktadır. Eskiden, Batı medeniyetinden etkilenen birkaç üst rütbeli dışındaki Türk aydınlarının, milliyetleri ve vatanları konusunda karmaşık fikirleri vardı. Millî tarih çalışmaları tamamıyla ihmal edildiği için Osmanlıların tarihî geçmişleri ve eski ihtişamları yalnızca çok az kişinin zihninde yer edinmeye devam ediyordu. [Hz.] Muhammed'in hayatının küçük ayrıntılarına veya İslâm'ın ilk yıllarına ilişkin tartışmalar ve dinî polemikler, dünyanın üç kıtasına yayılan Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş tarihinden daha fazla ilgi çekiyordu. Bugün gençler okullarda kısa da olsa Osmanlı tarihi öğreniyorlar. Parlak dönemlerden birkaç olay, kültür dünyası tarafından çok sevilmekte. Hatta kız mekteplerinde bile tarih öğretiliyor. Günümüze ait şeylere duyulan ilgi ve gelecek kaygısı geçmişin bilinmesiyle artar. Türkiye'nin mutlak rejime bağlılığı çoktan bitmiştir. Avrupa'da Jön Türkler dışında pek bir şey konuşulmuyor; anayasal bir hareketten, siyasi sığınmacılardan ve devrimci hareketlerden bahsedildiğini duyuyoruz. Fakat farklı sosyal statülerdeki heyecanlardan, Türk'ün siyasi ilerleme kaydettiğinden ve geçmişteki gibi despotların elinde yoğrulan bir kil olmadığından artık şüphe duymuyoruz. Bu, Türkiye'de sadece Jön Türklerin sorunu değildir çünkü her medeni Osmanlı bunun bir parçasıdır.

Mekteplerin ve literatürün böylesine büyük değişimler geçirdiği, ilerlemenin daha belirgin hâle geldiği bir toplumda, dışlama, yabancı düşmanlığı, yozlaşma veya dinî yobazlık gibi şeyler görülmez. Yobazlık ancak alt tabakalarda heyecanla karşılanabilir ve karşılık bulabilir. Kırk yıl önce Türk aileleriyle vakit geçirirken, Türkçe isim almama ve Osmanlı dili ile edebiyatını yeğlememe rağmen yabancı ve gayrimüslim olarak görüldüğümü fark ettim. Bu, aydınlanmışlar açısından bile ihtiyatla yaklaşmanın ve bir tür iğrenmenin işaretiydi. Bazılarının ağzından istemeden gâvur sıfatı kaçtı, bazıları da sadece g... dedi. Cehaletten, Hristiyanların bağnazlığından kaynaklanan eski güvensizliği yok etmek ve herhangi bir din veya milliyet farkını göz ardı etmek için şiddet uygulamak zorunda kalındığını gördüm. Bir gerçeği aktarmak istiyorum. O dönemde hükümet, beni kaçı-

nılmaz bir ölümden kurtarmak için Hacı Mehmed Râşid Efendi[17] adına resmî pasaport vermekten çekinmedi. Bir Hristiyan hükümet, başka bir dine mensup birine karşı kesinlikle bu kadar hoşgörülü olmazdı. Batı ülkelerine benzeme arzusu son zamanlarda arttı. Sebebi, bugün az çok düşünen ve biraz kültür sahibi her Osmanlının Avrupalılaşma yoluna girmesidir. Millî gurur uğruna Asya'daki Müslüman halkların eski parlak günlerine atıfta bulunan ve onların bilimsel faaliyetlerdeki başarılarını coşkuyla kanıtlamaya çalışanlar olabilir. Yine de zeki Türklerin çoğunluğu Avrupa idealini bir ışık kaynağı ve en iyi sosyal örgütlenme olarak görüyor. Üniversitelerimiz, askerî, zirai, sınai ve güzel sanatlar okullarımız her yıl çok sayıda genç Türk tarafından tercih edilmektedir. Yetenekleri, enerjileri ve ciddi tavırlarıyla kolayca ayırt edilebilen bu öğrencilerle Alman ve Fransız ordularının saflarında karşılaşıyoruz. Eğer modern kültüre uyum sağlayan bu kişiler ülkelerine geri dönerlerse ve orada alanlarına uygun bir iş bulurlarsa, eylemleri kalıcı olarak başarıya ulaşacaktır. Üstelik orta sınıfta da hareketlenme görülüyor. Elli yıl önce Avrupa'ya gitmek bir nevi sürgün sayılırken, bugün tüm dinî çekinceleri bir yana bırakıp Avrupa başkentlerini ziyaret eden, ticari ilişkiler kuran ve âdeta kendi memleketi gibi gören işçilerle ve tüccarlarla karşılaşıyoruz. Aradaki buzlar erir, yeni yollar açılır ve demiryolu ağı Osmanlı İmparatorluğu'nun içlerine doğru ilerlerse Batı ve Doğu arasındaki ilişkiler de o derece canlanacak ve iki medeniyeti ayıran engeller çok daha kolay kalkacaktır.

17 Vámbéry'nin "Râşid Efendi" adıyla bilinmesi buradan geliyor. Kendisi bu sahte pasaport ve isimle 1863 yılında meşhur Orta Asya seyahatine çıktı. (ç.n.)

TÜRK KADINLARININ ISLAHAT EĞİLİMLERİ

Her dönemde ve her ülkede kadınların eski alışkanlıklara daha fazla bağlı olduklarını ve muhafazakârlık konusunda erkekleri geride bıraktıklarını iddia ederek yeni bir şey söylemiş olmuyorum. Kadınlar genellikle ciddiyetsizlik ve kararsızlıkla suçlanırlar. Çocuk gibi tüm yeniliklerin peşinden koşmakla itham edilmeleri de yanlış değildir. Ancak bu sonsuz değişim arayışının, henüz kana karışmamış küçük alışkanlıklarda kendini gösterdiğini lakin hiçbir şekilde zamanın kutsadığı fikirlerle ilgili olmadığını unutmamalıyız. Muhtemelen Amerikalı kadınlar dışındaki çağımız kadınları, erkeklerin uzun zaman önce terk ettiği modası geçmiş bu sosyal fikirlere ve dinî kavramlara bağlı kalmaya devam ediyorlar. Doğu'da özellikle bu ruh hâlinin etkin olduğunu ve ıslahatlar için çıkardığı engelleri fark ettim.

Kırk yıl önce Doğu'daki Müslüman toplumları yakından rahatlıkla gözlemleyebilen ender Avrupalılardan biri olduğum için Türk aileleriyle iç içe olduğum zamanlarda, Müslüman kadınlarının inatçılıkları ve katı muhafazakârlıkları beni bir hayli etkiledi. Kadınların toplumdan izole olmalarıyla birleşen dinî bağnazlıkları, Müslüman olmayanlarla ilişkileri zorlaştırmıştır. Pek çok erkek tanıdığım ve arkadaşım olmasına rağmen Türk evlerinde geçirdiğim iki yıl boyunca, sadece harem ile selamlık arasında bir tür iletişim aracı olan "dolap" aracılığıyla karşı cinsle zar zor bir iki kelime konuşabildim. Evde kaldığım süre boyunca aile reisiyle ve çocuklarla ilişkiler kurdum. Türklerin dostu olarak itibar kazanmıştım; dillerini konuşabildiğim herkesçe biliniyordu. Türkçe bir isim aldığımı da biliyorlardı. Her şeye rağmen yine de gâvur olarak görülüyordum, üstelik gâvur sıfatı, Türk kadınının gözünde bağnaz bir mollanınkinden bile daha korkunç bir şeydir. Sultan Mahmud'un ve Abdülmecid'in şiddetle ya da yumuşak başlılıkla bazı ıslahatlar yapmalarına ve Avrupa ordularının Kırım Harbi sırasında İslâm'a yaptığı hizmetlere rağmen,

modern fikirlerden saçılan en ufak bir ışık huzmesi bile Türk kadının evine girmeyi başaramadı. Erkekler, bazı vesilelerle Hristiyanlarla dostluk bağları kurmuşlar, Avrupa kıyafetlerini ve bazı gelenekleri kabul edip Batı dillerini öğrenmeye başlamışlardı. Kelimenin tam anlamıyla gözlerini harikulade Frank ülkelerine çevirmişlerdi. Oysa kadınlar bütün bunlara kayıtsız kalmışlardı. Kutsal sayılan haremde, gâvurların dünyasından gelen kumaşlar ve lüks eşyalar dışında başka hiçbir şey kabul edilmedi. Hristiyan adını taşıyan ve modern Avrupa'yı anımsatan her şeyden nefret ediliyordu. Örneğin eğitimini tamamlaması için ailesi tarafından Paris'e gönderilen genç bir Türk, annesine fotoğrafını gönderdiğinde, zavallı kadın oğlunun gâvur olduğunu düşünerek hayal kırıklığı içinde günlerce ağlamıştı.

Bu farklı fikir, başka bir zamana ait olan bu ruh kolayca açıklanabilir: O dönemde Türk kızları kadar eğitim bakımından ihmal edilmiş bir grup düşünülemez. Aşağı yukarı bugünkü İran ve Orta Asya kadınlarına verilen eğitimin aynısını alıyorlardı.

Bir hoca-kadın ya da ders veren mürebbiye, Türk evlerine düzenli olarak gelerek ve hatta bazen orada kalarak okuma yazmanın yanı sıra temel dinî eğitim de verirdi. Ben, bu sayede öğretmenin ve öğrencilerin bu işi nasıl yürüttüklerine tanık oldum. Toplumda (o döneme kıyasla bu kolay değildi), çok az sayıda Türk kadını mektup yazabiliyor veya bir edebî eseri okuyabiliyordu. Hele ki esnaf (işçi) sınıfı ve kırsal kesimde yaşayanlar hakkında hiçbir şey söylemeyeceğim. Çünkü üst düzey bir memurun karısı veya kızı Birgivî'yi (bir tür ilmihal) ezberlemişse, dua okuyabiliyorsa ve bazı şarkıları söyleyebiliyorsa zaten eğitimli olarak kabul ediliyordu. Coğrafya, tarih ve fizik bilgileri yoktu, hatta çok okumaları, yazmaları ve çok fazla şeyin farkında olmaları bile yasaktı. Çünkü diğerlerine kıyasla kitaplarla daha fazla içli dışlı olan ve özellikle bilimle uğraşan genç kızlar, cadı olarak görülme ve tanımlanma riskiyle karşı karşıyaydılar. Bu dönemde kadınların dünyasında hüküm süren ruh hâli buna tekabül ediyordu. Abdülmecid ve zeki sadrazamı tarafından yapılan ıslahatlar daha ölümcül sonuçlar doğurdu ve pek çok kimse tarafından rezil, alay edilesi ve "à la franca" olarak görüldü. Özellikle 1860'lı yıllardan önce, genç kızlar için bir mektep kurma girişimine karşı çıkan İstanbul ailelerini hatırlıyorum. Benim yanımda "Nasıl yani? Kızımı resmî okula göndermem tam bir

ahlaksızlıktır, asla göndermeyeceğim," dediklerini çok defa işittim. Hükümet zorladığında, kızlarını canavar gibi gördükleri kız mekteplerine göndermemek için erkek kıyafetleri giydirip erkek mektebine göndermeyi tercih edenler bile vardı. Avrupa'da biraz zaman geçirip ıslahatın elzem olduğunu düşünen biri olarak dönenlerin aileleri gibi istisnalarla da karşılaştım. Mesela F. Paşa'nın hareminden birkaç hanım Fransızca konuşuyor, Pera'daki diplomatların eşleriyle sohbet ediyordu. Yine de bazıları kızlarına piyano çalma ve Avrupalı bir mürebbiye tutup Avrupai görgü kurallarını ve fikirlerini öğretme cüretini gösterdiler. Hâliyle Avrupai tarzda eğitim gören bu kadınlar ve genç kızlar her türden alay ve küçümsemeyle karşı karşıya kaldılar ve bazı kayıtlarda dinsizlikle itham edildiler. Kendine saygısı olan hiçbir kadının gitmeyeceği müstehcen anlatılar içeren Karagöz oyununa veya Ramazan ayında kaba şakalarla dolu Orta Oyunu'na katılmak yerine, Fransızca öğrenerek doğa olaylarını fizik kurallarına göre izah etmeye çalıştılar yine de dinsizlik ve ahlaksızlıkla suçlandılar. Eli kalem tutan kadınlar eleştirildi. Yine de buradaki üstün entelektüel kültür dünyasında, erkeklere ait olduğu düşünülen bazı bilim dallarına kendilerini adayan ve teolojik meselelere aşina olan az sayıda kadın mevcuttu. Büyük ün kazanmış Fitnat Hanım[18] ve Leyla Hanım[19] gibi kadınlar şiirde belirli bir ustalığa eriştiler. Ancak Avrupa'dakilere benzeyen tarzda kadın yazarların ve şairlerin sayısı İran'daki kadar azdı. Burada kadınlar, kadın olmaktan utanıyorlardı, gündüz dışarı çıkacakları zaman erkek gibi görünmeye çalışıyorlardı. Seyahatlerim sırasında İran ve Orta Asya'daki kadınların durumlarından duyduğum tiksintiyi hatırlıyorum da aynısını, ben de birkaç yıl önce Türk kadının acıklı hâlini görünce yaşamıştım. Medenileşme ruhu bir asırdan fazladır Doğu'nun kapılarını çalmasına ve Türkiye'de, ıslahatların elzemliğini hararetle savunan insanlar olmasına rağmen kamusal ve sosyal hayattaki dönüşümün kadınların eğitilmesiyle başlayacağı inancı tam olarak yerleşememişti. İstanbul'daki harem hayatı, Tahran, Isfahan ve Buhara'dakiyle aynıydı.

Kırk yıl aradan sonra Türkiye'ye döndüm ve Türk toplumuyla tam olarak koparamadığım eski özel bağlarım sayesinde

18 Zübeyde Fitnat Hanım (ö.1780), kadın divan şairi. (ç.n.)
19 Leyla Hanım (ö.1847), lirik aşk şiirleriyle tanınmış divan şairi. (ç.n.)

yeniden Osmanlı ailelerine girme fırsatı buldum. Bu kırk yıllık süre zarfında meydana gelen değişimler karşısında büyük bir şaşkınlık yaşadım. Batı'dan gelen bir turist için hâlâ kötü olduğu ortada ama eski durumuna tanık olan biri için çok fazla anlam ifade ediyor. Her defasında hayrete düşüyor ve Doğuluların bu katı muhafazakârlıklarını ve fikirlerini değiştirmenin nasıl mümkün olduğunu merak ediyorum. Özellikle Türk kadının bağımsız duruşu beni derinden etkiledi. Kadınların giydikleri ferace (kadın mantosu) daha hoş bir görünüm kazanmış, eskisi gibi kaba ve hantal değil. Peçe artık yüzü tamamen kapatmıyor, alt kısmı sadece çeneye kadar çekiliyor. Yürüyüşü zorlaştıran sarı çizmeler ve aynı renk terliklerin yerini Avrupai tarzda şık bayan ayakkabıları almış. Nihayet Türk kadını, bir yabancıyla tanışmaktan kaçınmıyor, eskiden olduğu gibi öfke ve kin dolu bakışlar atmıyor. Niyetim bunları yeniden ortaya dökmek değil. Ne de olsa *tempora mutantur et nos mutamur in illis.*[20] Doğu ile Batı arasındaki ilişkilerin artması, Türk kadının bağnazlığını ve yabancı olan her şeye duyduğu nefreti kaybetmesini sağlamıştır. Kalbinin derinliklerinde bu Asya tipi düşünce tarzı hâlâ mevcut. Ancak ıslahat yolunda ilerlemek için gösterdiği çabaların hakkını vermek gerek. Kırk yıl önce bir Türk kadını, Türk kıyafetleri giymiş olsa bile bir Hristiyan'la evlenen Müslüman için büyük korku hissetmişti. Fakat Kur'an'ın buna izin verdiği, Sultan I. Murad'ın bir Hristiyan kadınla evlendiği ve sarayında Hristiyan bir din adamı bulundurduğu bilinmektedir. Oysa bir Türk'le evlenen Hristiyan kadın, diğer kadınlarla kurduğu ilişkilerde sorunlar yaşıyor, hükümet de bu tür birlikteliklere iyi gözle bakmıyordu. Günümüzde Hristiyan kadınlarla evlenen üst düzey kişiler var. Bir Türk maarif nâzırının evine yemeğe davetliydim. Kalın sarıklı bilgin mollaların da iştirak ettikleri yemekte, evin Hristiyan hanımı başköşedeydi. İstanbul'daki Türk müzesinin bilgin kurucusu ve yöneticisi, Hristiyan bir Fransız kadınla evlidir. Mevcut Hariciye Nâzırı'nın karısı da Hristiyan'dır. Padişahın Alman imparatoruna gönderdiği bir mareşalin karısı da Viyanalı bir Katolik'ti ve öncesinde, öleli 11 yıl olan üst düzey bir memurla evliydi. Bu memurdan doğan

20 Zaman değişiyor, onunla birlikte biz de değişiyoruz. (ç.n.)

kızı Selma Hanım[21] şu an 21 yaşındadır. Yakın zamana kadar Türk gazetelerinde feminist meselelerle ilgili edebî ve felsefi değeri yüksek makaleler yayımlamaktaydı fakat yayınlarına devam etmesi engellenmiştir. Bir süre Türkiye'de Maarif müdürlüğü yapan oğlu Ahmed Rıza Bey, bugün Jön Türkler'in liderlerinden biri ve Meşveret Gazetesi'nin[22] idarecisidir.

Bugün Hristiyan kadınlarla evlenen sivil ve askerî memurların sayısı oldukça fazladır ve onların, diğer dinî gruplarla kurdukları ilişkiler mükemmeldir. Avrupa menşeli sivil ve askerî görevlilerin Türk hizmetine alınmaları sayesinde Türkler ve yabancılar arasında kurulan sosyal ilişkiler daha da gelişmiş, erkeklerin başlattığı dostluk ilişkileri eşlerine kadar yansımıştır. Harem hayatına ilişkin yazılarıyla tanınan Alman Hobe baronesi, Türk kadınlarının sevilen konuklarından biriydi. Diplomatik dünyada yer alan pek çok kadının durumu da benzerdi. Batı'nın havarileri gibi olan bu kadınlar aracılığıyla, daha önce yabancı ve kabul edilemez olarak görünen bazı âdetlerimizin haremde bile kabul gördüğünü fakat bunlara rağmen dış dünyayla aralarına bir duvar örüldüğünü anlamak kolaydır. Haremlerde sayıları her yıl artış gösteren dadılar, müzik öğretmenleri, hizmetçiler ve Hristiyan mürebbiyeler, bu yabancı etkisini güçlü bir şekilde desteklemektedir. Oysa benim zamanımda böylesi bir hareket dininden dönme olarak algılanırdı. Hatta 1860 yılı civarında Server Efendi'nin (daha sonraları Server Paşa) evine Alman bir mürebbiye getirdiğim zaman bütün kadınlar benden nefret ettiler, hiçbiri bir daha adımı duymak istemiyordu. Evet, tekrar ediyorum. Türkiye'de kadınların şu anki hayatları kırk yıl öncesine göre tamamen değişmiş görünüyor. Bu dönüşümde, dış etkenler kadar içten gelen bir şeylerin de etkili olduğunu söylemek yanlış olmaz. Kazanılan başarılarda, yirmi yıl önce kurulan genç kız mekteplerinin katkıları büyüktür. Pek çok önemli yerleşim yerinde kurulan bu mekteplere İstanbul'un hemen hemen her mahallesinde rastlanır. Türklerin kadınların eğitimine nasıl baktıklarını bildiğim için ellerinde kitaplar ve defterlerle okula giden

21 Selma Rıza Feraceli (1872-1931), ilk Türk kadın gazeteci. Jön Türk hareketinin liderlerinden, *Meşveret Gazetesi*'nin yayıncılarından Ahmet Rıza Bey'in kardeşi. (ç.n.)

22 Meşveret: İttihat ve Terakki Cemiyeti Paris şubesi başkanı Ahmet Rıza tarafından 1895'de yayımlanmaya başlanan gazete. (ç.n.)

bir grup genç kızla karşılaşmak her defasında beni şaşırtmaya devam ediyor. Bir gün bu okullardan birini ziyaret etme fırsatı yakaladım. Bu zarif ve zeki öğrencilerin parlayan gözlerini gördüğümde ve ahenkli seslerini işittiğimde, konularını ezberden okuduklarında ve öğretmenlerinin sorduğu soruları yanıtladıklarında şaşkınlığım katbekat arttı. Normal mekteplerin yanı sıra Avrupa dillerinin ve modern bilimlerin öğretildiği, bir nevi öğretmen okulu olan "Dârülmuallimât" adında bir yüksek öğretim kurumu da mevcuttur. Genç kızlar için resim, el işi ve aşçılık gibi eğitimlerin verildiği beceri ve sanat okulu da vardır. Genç Türk kızları, dinden ziyade alışkanlıkların ve kıyafetlerin kutsallaştırıldığı harem hayatını kökünden değiştirecek entelektüel kültür düzeyine erişmek üzeredirler. Eğer tarihin gösterdiği gibi Müslüman kadınların İspanya'nın fethine katıldıkları, minberin tepesinden bilimin yayılmasına katkıda bulundukları ve bize çok uzak olmayan bir dönemde Müslüman kadın şairlerin İran'da ve Hindistan'da ün kazandıkları doğruysa, bugün Türk kadınlarının neden ıslahat hareketlerinde aktif rol almadıklarına ve etkilerinin genç nesil üzerinde hissedilmediğine anlam veremiyorum. İki yıl önce bir kadın gazetesinin İstanbul'da yayın hayatına başlaması bu umutların havada kalmayacağını, Türk kadınlarının zamanın ruhunu dikkate alarak yavaş yavaş gerekenleri yapacaklarını ve yeni bir yola gireceklerini fazlasıyla kanıtlıyor. Hakkında biraz daha bilgi vermek istediğim bu gazetenin adı *Hanımlara Mahsus Gazete*'dir;[23] editörlüğünü Tahir Efendi adında vatanperver bir Türk yapmaktadır. Editör, ilk sayıda gazetenin programı ve eğilimleri konusunda şunları söylemiştir:

"Bir ülkenin ilerlemesi için kadınların eğitilmesi gerekmektedir. Toplum ailelerden oluşur. Bu ailelerde erkekler, ruhlarını istedikleri kadar ilmî fetihlerle süslesinler, eğer bu kadınlarda eksikse, böyle bir aile toplumu ileriye götüremez. Çünkü toplumu oluşturan tüm unsurların aynı anda ilerlemesi gerekmektedir. Kadının entelektüel gelişimi, toplumun mükemmellik derecesini belirleyecek kadar önemli bir hususdur. Çünkü son-

23 *Hanımlara Mahsus Gazete*, 1895-1908 yılları arasında toplamda 624 sayı çıkan Osmanlı Devleti'ndeki en uzun ömürlü kadın dergisi. 1910 yılında Selanik'te Teâlî-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti'nin yayın organı olarak yeniden gün yüzüne çıktı ve 50 sayı daha yayımlandı. Müdürü İbnülhakkı Mehmed Tâhir Efendi'dir. (ç.n.)

raki nesillerin eğitimi ve fikriyatlarının gelişmesi, kendilerine emanet edilen annelerin eğitim derecesiyle doğru orantılıdır. Kadınlar insanoğlunun anasıdır ve onların entelektüel yönden gelişmeleri bir toplumun mutluluğunun garantisidir. Kadın eğitimini yaygınlaştırmak amacıyla onların çeşitli bilim dallarıyla uğraşacakları mektepler açılmıştır. Türk kadınının sahip olduğu ruhun nitelikleri düşünüldüğünde, hâlâ ilerleme aşamasında olduğuna şüphe yoktur."

Editör, birkaç tanıdık eğitimli kadından gazetenin düzenlenmesinde kendisiyle iş birliği yapmalarını istedi. Eski Macar göçmeni Osman Paşa'nın kızı Nigâr Hanım'ın,[24] imparatorluk tarihçisi Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye'nin[25] ve diğer birkaç kadının desteğini aldı. Hepsi, gazetenin basılmasından duydukları sevinci ifade ederek hevesle iş birliği teklifini kabul etti. Üzerinde durulması gereken ilk yazı, Fatma Aliye Hanım'ın kaleme aldığı "Mavi çorapları model alacağız" başlıklı makaleydi. Şöyle başlıyordu:

> "On beş-yirmi yıl önce kadınlarımız tam bir cehalet içindeydi. Mekteplerimizin şu anki durumuna bakarsak, kısa sürede elde ettiğimiz ilerleme takdire şayandır. Bu kadar kısa sürede hedefe ulaşabilmemizi, bu feminist gazetenin ortaya çıkmasını da sağlayan padişahımıza borçluyuz. Bu gazetenin hedefi, kadın yazarlarımızın eserlerini yayımlamaktır. Daha şimdiden hangi noktaya ulaştığımıza bakın! Kadınlarımızın okuma yazmayı bilip bilmemeleri gerektiği tartışması nihayet son buldu. Çünkü kalemlerini kuşanan kadınlar bu gazetenin ilk sayısı için yazılar yazdılar; bu sayı, onların basılmaya ve okunmaya değer bir şeyler yazabilecek seviyede olduklarını kanıtladı. Bize bu fırsatı verenler sadece Türk kadınlarından değil, yabancı kadınlar ve bütün medeni dünya tarafından takdir edilmeyi hak ediyor. Bir toplumun erkekleri ne kadar yüksek bir seviyeye yükselirse, karşı cinsin eğitimi konusunda elini o derece taşın altına koyar. Bu zeki insanların ve yeni yeni ilerlemeye çalışanların sayıları arttıkça, bireylerin entelektüel açıdan çok yüksek bir noktaya ulaştıkları görülecektir. Bütün medeni toplumlarda ilk önce erkekler ilerlemiş, kadınlar onları takip etmişlerdir. Bilim mabedine ilk giren erkekler kendilerinden sonra giren kadınlara kıskanarak baktılar ve bu hazineyi paylaşmak için onlarla yarışmak istediler. Evet, sırf bencilliklerinden ötürü öncelik hakkını mülkiyete dönüştür-

24 Nigâr Hanım (1862-1918), *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin başyazarlarından, son dönem Osmanlı kadın şairlerinden. (ç.n.)

25 Fatma Aliye Hanım (1862-1936), ünlü Osmanlı tarihçisi Ahmet Cevdet Paşa'nın kızı, ilk Türk kadın romancı ve yazar. (ç.n.)

mek istediler. Olaylar bu şekilde gelişti, doğru, aslında biz de böyle yaptık. Bu hazineyi her iki cinsten kullarına eşit olarak dağıtan ilim ve fazilet sahibi Yüce Allah, nasıl olur da kadınlar aleyhine olacak şekilde erkeklere öncelik verebilir? Kadının medenileşmesini geciktirmek ve daha da zorlaştırmak gerektiği kanısına vardılar. Kadına verilen eğitiminin, erkeğe verilenden hiç de aşağı kalır yanı olmayan Avrupa ve Amerika'da da durum aynıydı. Sonunda kadın yazarlara, sanatçılara ve şairlere "mavi çoraplar" adı verildi. Fakat artık yüksek bir entelektüel kültüre ulaşan erkekler, kadınlarla alay etmekten zevk almak yerine, onlara değer veriyorlar, saygı duyuyorlar ve gururlanıyorlar."

Okurlarına mavi çorap yakıştırmasının kökenini açıklayan Fatma Aliye Hanım, 1400'de Venedik'te varlık gösteren *Societa della Calcia*'dan bahsettikten ve "Kendimizi, toplumda mavi çoraplarla da gösterebiliriz," diyen Leydi Montagu'ye[26] atıfta bulunduktan sonra sözlerine şöyle devam eder:

"Pekâlâ, bu kadınları kendimize örnek almalıyız ancak bunu yaparken, daha sonra alay edilmemek ve mavi çorap damgasını yememek için taklitten kaçınmalıyız. Mavi çorabı taklit etmeye ihtiyacımız yok, doğru. İslâm dünyasının meşhur kadınlarını örnek almamız bize yeter. Ancak daha önce de belirttiğim gibi amacımıza ulaşmak için sadece kadınların çabası yetmeyecek; erkeklerin desteğine de muhtacız. Bu gazetenin kurulması ve kadınlarımızın iş birliği yeterli değildir. Edebiyatla iştigal edenler, ilk önce yazarın kariyerinin yüksekliğini ve önemini bilmelidirler. Bu, kadınlarımızın kalemi ilk defa ellerine alışları değil. Dolayısıyla ne Avrupa ne de Amerika bize örnek oldu. Müslüman kadınlar uzun zamandır edebiyatla uğraşıyorlar. Eğer geçmişte gazete olsaydı, eminim o zamanın kadınları gazetecilikte de kendilerini gösterirlerdi ve isimleri İslâm'ın meşhur kadınları listesine girerdi."

Her hâlükârda Fatma Aliye Hanım, Türk kadınları arasında dikkate değer bir kişiliktir ve hatta Avrupa'nın zeki ve bilgili kadınları arasında da sayılabilir. Türk kadını, belli bir entelektüel kültür düzeyine ulaşmak ve bilgi birikimi elde etmek için Avrupalılardan daha fazla uygulamaya ve kabiliyete ihtiyaç duymaktadır. Zira Batı bilimlerinde yetkinlik kazanmanın yanı sıra birkaç Avrupa diline hâkim olmalı, ayrıca Doğu medeniyeti, özellikle de İslâm teolojisi ile Arap, Fars ve Türk edebiyatı

26 Mary Wortley Montagu (1689-1762), İngiltere'nin Osmanlı sefiri (1715-1727) Edward Wortley Montegu'nun eşi. Osmanlı Devleti'yle ilgili izlenimlerinin yer aldığı "Şark Mektupları" adlı eseriyle tanınmış İngiliz yazar. (ç.n.)

konularında da bilgi sahibi olmalıdır. Tüm bu sorunların üstesinden gelmek için muazzam bir gayrete, ender görülen bir ilerleme ruhuna ve olağanüstü yeteneklere ihtiyaçları vardır. İlmi, muhakeme gücü, hoş üslubu, asaleti ve kudretiyle Fatma Aliye Hanım, bütün Doğu âlimlerini şaşkınlık ve hayretler içinde bırakıyor. Üç dilin kullanıldığı Türk edebiyatının bu büyük karmaşıklığının erkekler tarafından bile nadiren iyi bir üslupla kullanıldığı düşünülürse, yukarıdaki izahat çok şey söylüyor. Bu bakış açısıyla ve Fatma Aliye Hanım'ın Avrupa ve Doğu literatüründen edindiği bilgi birikimini göz önünde bulundurarak, Doğu kadınlarının sorunları üzerine yaptığı çalışmasından birkaç alıntıya burada yer vermek istiyorum. Ünlü Türk yazar, adı geçen gazetenin 7. sayısında kendisini şöyle ifade ediyor:

"Tabiat kanunlarına göre bu dünyada var olan hiçbir şey gereksiz değildir ve yetenek, kişiyi muhakkak başarıya götürür. Eğer şimdi birisi bana kadınların neden geri kaldıklarını sorarsa, sıkıcı bir tartışmaya girmemek için basitçe şöyle cevaplarım: Erkekler bu zamana kadar ulaştıkları entelektüel kültür derecesine on yıl önce ulaşmadılar. Kadınların erkeklerden daha güçsüz oldukları ve onlardan geri kaldıkları inkâr edilemez. Vücutları erkekler kadar güçlü olmayan kadınlar şevk ve sebat bakımından da erkeklerden aşağı olsalar da kalbi hissiyat olarak onlardan çok çok üstündürler. Peki, bu etkisiz bir avantaj mıdır?"

"İslâmiyet'ten önceki Araplar ve birçok halk arasında kız çocuğuna sahip olmak onursuzluk olarak kabul edilirdi. Kadının ve erkeğin durumu ancak İslâm'ın zuhur etmesi, dünyayı hak nuruyla aydınlatması ve insanlığı ilahî inayetle buluşturmasıyla kesin bir netliğe ulaştı. Dinin emirlerini yerine getirmek amacıyla okuma yazma öğrenmek zorunda kalan Müslüman kadınlar için bir anda ilerleme çağı başladı. Çoğu kadınımız Kur'an'dan birkaç ayet okuyabiliyor. Bütün bunların üzerine, kadınların okuma yazma öğrenip öğrenmemesi gerektiği sorusunun nasıl ortaya çıktığını çok merak ediyorum. Bizimle ilgili yanlış kanaatlerini paylaşmamak için Avrupa kadınlarıyla ilgili benzer sorular soruluyor mu sorusunu burada incelemek istemiyorum. Ülkemizde kadınlar için okuma ve yazma her zaman bir gerekliliktir. Modern bilim adamlarına göre insanın entelektüel gücü, beyninin şekli, hacmi ve duyuları üzerindeki etkisiyle doğru orantılıdır. Aynı toplumlardan alınan örneklerde, kadının kafatası, genellikle aynı yaş, aynı boy ve aynı kilodaki bir erkeğe göre daha küçüktür. Yaban hayatı yaşayan kadınlar ve erkekler arasında bu kadar fark yoktur. Parisli bir erkekle Parisli bir kadının kafatası arasındaki fark, Mısırlı bir erkekle antik Mısırlı bir kadının kafatası arasındaki farkın iki katıdır. Genel olarak medeni bir kadının kafatası, yaban hayatı yaşayan bir kadınınkinden

daha küçüktür. Bu sebeple Parisli bir erkeğin ortalama büyüklükteki kafatası büyükler arasında sayılırken, Parisli bir kadının kafatası küçük olarak kabul edilir. Çinlilerin kafatasından daha küçük, yalnızca Yeni Kaledonya kadınlarınkinden daha büyüktür. Doğa bilimcileri şu sonuca varmışlardır: Göçebe toplumlarda kadın ve erkeğin yaşam tarzları arasında birbirine çok benzemektedir. Kadın sürekli erkekle aynı işi yapar, bu nedenle ikisinin beyni arasında çok fazla fark yoktur. Medeni toplumlardaysa durum farklıdır. Kadın erkeğin gerisinde kaldığı için beyni gelişmemiştir."

"Sevgili kardeşlerim. Sanatın ve bilimin yüceltildiği Avrupa'da da basın benzer sorunlarla uğraşıyor. Kadınlar için kullanılan 'saçı uzun aklı kısa' gibi bir atasözümüz var ve yukarıda zikredilen argümanlarla birlikte yer almayı hak etmiyor. Ancak şöyle bir fark var; saç kesmek bir moda meselesidir, en zor olan şey beyni büyütmektir. Avrupalı hanımların bu yetersizlik ifadesine karşı kendilerini nasıl savunacaklarını bilmiyorum. Ancak ben böyle bir iddiaya şiddetle karşı çıkıyorum."

"Belirli bir ölçüde bilim kadınlar için zaruridir. Herkesin âlim ya da filozof olması gerektiğini kastetmiyorum. Bazılarının böyle anlaması muhteşem olurdu ama evvela kadınların kendileri için gerekenleri bilmeleri gerekmektedir. Kadınlar, fırıncının hesabını çentik atarak tutmak veya su taşıyıcısının hesabını tebeşirle not etmek yerine, evlerinin masraflarını düzenli olarak tutabilecek seviyeye gelseler çok daha iyi olurdu."

Fatma Aliye Hanım bir başka yazısında Türk kadınlarına yeni bir çağrıda bulunur ve hatalı bir şekilde Avrupa'da iddia edildiği gibi İslâm kadınlarının hiçbir şekilde köle ve iradesiz varlıklar olmadıklarını göstermek için tarihten örnekler verir. Geçmişte bilimde ve edebiyatta şöhret kazanmış bazı Müslüman kadınlar hakkında bilgiler verir ve çalışmalarından bazı örnekler gösterir. Fakat hangisini başa koyması gerektiği konusunda kararsız kaldığından utanıyormuş gibi arada kalır. Zira Leydi Montagu, Madame de Sévigné[27] veya Madame de Staël[28] gibi kadınlar çıkartan Avrupa'nın aksine, Müslüman dünyasında ön plana çıkan binlerce kadın var. Kendi dersine yüzden faz-

27 Marie de Rabutin-Chantal, kısaca Madame de Sévigné, yazdığı mektuplarla tanınan Fransız aristokrat. (ç.n.)

28 Anne Louise Germaine de Staël, Madame de Staël olarak bilinen İsviçreli yazar. (ç.n.)

la öğrencinin katıldığını söyleyen Süyûtî'nin[29] dışında, diğerlerinden ders alan ve adını dahi bilmediğimiz daha kaç kişinin olduğunu bilmiyoruz fakat sayıları bir hayli fazla olmalı. Bu kadınlar, bizim kültürümüze daha iyi uyan başrahibe gibi dinî bir unvan değil de Fatma Aliye Hanım'ın tercümesiyle şeyh kelimesinin dişil formu şeyha unvanını taşıyorlardı. Şeyhler bugünkü gibi dinî mabetlerin değil, seçkin âlim sıfatıyla kelam, felsefe ve gramer ilimlerini öğrettikleri medreselerin (kolejlerin) müdürleriydi. Fatma Aliye Hanım, şöhret kazanmış İslâm kadınları arasında ilk olarak Ebu Said[30] zamanında İran'da yaşayan (burada yaşamasına rağmen Türk kökenli olduğu düşünülmelidir) Safiye Zahide'den bahseder. Zira vatanperver bir gururla söylediği gibi Türkler İran'da uzun yıllar hüküm sürmüşlerdir. Safiye, sıkça rastlanan tekkelerden (manastır) birinin müdürüydü. Her iki cinsiyetten çok sayıda öğrencisi vardı ve öğrenmeye duyduğu iştahla ün kazanmıştı. Vezir kızı olmasına rağmen kürsüde ilim anlatan ve pek çok saygın âlim yetiştiren Şeyda da benzer bir rol oynamaktadır. Şeyda'nın babası pek çok yapı inşa eden zengin ve hayırsever bir insandı. Ne harika bir şeydir ki rüzgârın tahribatına ve zamanın hışmına uğrayan binalar yok olurken, Ebu Nasr b. Ahmed'in kızı Şeyda'nın adı yaşamaya devam ediyor.

> "İbn Hallikân[31] üzerine yaptığım araştırmalar şaşkınlığımı daha da arttırdı. Kendi kendime şöyle dedim: İçlerinden pek az nitelikli kadın çıkarmış Avrupalılar, nasıl oluyor da bu kadar çok okuryazar kadın yetiştiren İslâm dinini, entelektüel gelişmeye ket vurmakla suçluyorlar. Birgün Müslüman kadınların maruz kaldıkları aşağılayıcı esaretin sorumlusu olarak görüldüklerini işittim ve bunları duyar duymaz şanlı kadınlarımızdan bazılarının isimlerini verdim. Ne itiraf edeyim, hasımlarımın yüzünde en ufak bir kıskançlık belirtisine rastlamadım. Amerikalı ve İngiliz kadınlarını, Batılı kadınların cehaletinden ayrı tutuyorum zira bir Amerikalı kadın İbn Battuta'nın devasa eserini

29 Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505), hadis, fıkıh, tefsir gibi ilimler yanında Arap dili ve edebiyatıyla meşgul olmuş İslâm âlimi. (ç.n.)

30 Ebu Said Bahadır Han (1305-1335), İlhanlı Devleti hükümdarlarından. (ç.n.)

31 Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî (ö. 681/1282), tarihçi ve şairlik yönünde İslâmî bilimlerle meşgul olmuş âlim. (ç.n.)

Fransızcadan okumuş, benimle Fâtıma bint Alâeddin[32] ve Sittülvüzerâ bint Ömer[33] hakkında tartışmıştı. Bağdat'ta Sirâceddîn isimli bir âlimin dersine katılan İbn Battuta, ondan şunu duyduğunu nakleder: "Bütün bildiklerimi Fâtıma bint Alâeddin'den öğrendim. Daha önce bahsettiğimiz Sittülvüzerâ, doksan iki yıl yaşadı ve tefsir ilminde mütehassıstı. Mısır'a çağrıldığı zaman, dönemin en ünlü isimleri onu dinlemeye geldi. Kendisine pek çok eser borçlu olduğumuz ve aruza da adını veren Endülüslü edebiyatçı Aruzia'yı da anmalıyız (Arapça'da Aruzi). Kadınlara has Kâmil adlı mühim eserin çok az anlaşıldığını ve eser İstanbul'da basıldığında onu anlayabilecek durumda olan pek çok kişinin bulunduğunu unutmamalıyız."

Geçmişte nam salmış birkaç kadının ismini zikreden Fatma Aliye Hanım, bu kadınların gözleri, kaşları ve vücut ölçüleri hatırına itibar görmediklerini, yaptıkları ilimle öne çıktıklarını belirtiyor. Avrupalı ve Amerikalı kadınların yalnızca bir süredir ilerleme sürecinde oldukları hatırlanmadıkça Müslüman kadınların üstünlüğü anlaşılamaz. Fatma Aliye Hanım Türkiye kadınlarının en yetenekli ve gayretli öncüsü olarak kabul edildiği için *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin 37. sayısında yayımlanan "Genç Osmanlı Kızlarının Talim ve Terbiyesi" başlıklı makalesinden bir kesit paylaşmak istiyorum:

"İlerleyen medeniyetin dünya sakinlerini daha yakın ilişkiler kurmaya ittiği günümüzde, hem Doğu hem de Batı bilimlerine aynı anda sahip olmak gerekmektedir. Nasıl ki Doğu hakkında konuşarak kendilerini gülünç duruma düşürmek istemeyen Avrupalı kadınların bile belirli ölçüde Doğu'yla ilgili fikir sahibi olmaları gerekiyor, bizim kadınlarımız da eğer Avrupalı kadınların eleştirilerine boyun eğmek istemiyorlarsa, Batı'nın gelenek ve görenekleri hakkında malumat sahibi olmalıdırlar. Ancak şunu ayırt etmek gerekir: Avrupa'yı bilmek ve onu taklit etmek, birbirinden tamamıyla farklı iki şeydir. İçinde bulunduğu toplumdan farklı yaşayan ve yurttaşlarına yabancı gelenekleri benimseten asla mutlu olamaz. Bu sebeple büsbütün Avrupa geleneklerine göre yetiştirilen Osmanlı kadınlarının, kendilerini yaşadıkları çevreye yabancı hissettiklerine ve etraflarındaki insanlar tarafından da yabancı gibi algılandıklarına şahit oluyoruz. Her toplumun, benimsediği bir eğitim sistemi vardır. Amerikalı ve İngiliz kadınları özel bir eğitim alırlar, aynısı Fransız kadınları ve diğer ulusların kadınları için de geçerli-

32 Fâtıma bint Muhammed b. Ahmed es-Semerkandiyye, XII. yüzyılda yaşamış fıkıh bilgini. (ç.n.)

33 Ümmü Muhammed Sittülvüzerâ bint Ömer b. Es'ad b. el-Müneccâ ed-Dımaşkıyye (ö. 716/1316), ünlü hadis âlimi. (ç.n.)

dir. Örneğin Amerikalı veya İngiltereli genç bir kız, sokaklarda kendisine eşlik edilmesini hakaret olarak algılar. Çünkü onurunu korumak ona aittir. Ayrıca genç İngiliz kızları tek başlarına uzun yolculuklara çıkmaya alışkındırlar. Fransa'daysa tam tersine, tek başına dışarı çıkan kıza kötü gözle bakılır ve onlara genellikle bir akrabası veya komşusu eşlik eder. Bir Fransız kadın, bir Amerikalı kadınla aynı şeyleri öğrenir fakat onu ayrı kılan özel bir eğitim alır. Fransızca öğrenir ve Fransız tuvaletlerini benimser. Genç İngiliz ve Amerikalı kızlarsa kendilerine has gelenekleri ve görgü kurallarını korurlar. Bildiğim kadarıyla Fransız kadınları tarafından eğitilen genç kızlar Fransız türü eğitim alıyorlar. Diğerleri Alman kadınlardan tamamen Almanca eğitim alıyor. Kadın eğitim sistemimizdeki bu çeşitliliğin memnun etmeyen yanları olabilir. İnsanın aklına, eğitim sistemimizde Türkçeden veya Osmanlı'dan geriye ne kaldığı sorusu geliyor. Her toplumun kendi eğitim sistemi olduğundan dolayı, mevcut usulün Osmanlı halkının ihtiyaçlarını karşılayıp karşılamadığı merak konusudur. Ayrıca Ortodoksların verdikleri eğitim de İslâm'ın hükümlerine ve geleneklerine aykırı olduğu için Osmanlı karakterinden yoksundur. Onlara göre kadınların eğitilmesi utanç vericidir. Çatal bıçakla yemek yemeyi iğrenç buluyorlar, Fransızca veya İngilizce öğrenmeyi büyük günah olarak sayıyorlar. Ünlü Osmanlı kadınlarının adlarını ve faaliyetlerini yazmaya kalksak sayfalar doldurur. İslâm, kadınların eğitilmesine karşı değildir ve bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaası olan halklar için de böyledir. Eğer Müslüman kadınların cehalete düşmelerinin sebebi olan fikriyatın nereden geldiği sorulursa, en azından Türk kadınları için çok eskilere dayanmadığını söyleyebiliriz. Çünkü kökeni, en fazla İran'daki Osmanlı fetihleri zamanına kadar uzanmaktadır. O dönemlerde İranlı kadınlar cehaletin ve esaretin boyunduruğu altında inim inim inliyorlardı. İranlıların edebiyatlarını ve şiirlerini sahiplenirken, aynı zamanda kadınlarla ilgili görüşlerini de benimsedik. Kadınlarımızın eğitimde geri kalmalarına sebebiyet veren ihmalin kaynağı budur."

Bu alıntılardan anlaşılacağı üzere, Türk kadınları, bugüne kadar ihmal edilen eğitim eksikliğini gidermeyi kendi üzerlerine almışlardır. Türkiye'nin münevver kadınları arasında, Fatma Aliye Hanım'ın başı çektiğini söylemeye gerek yok. Fakat aralarında, Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım kadar bilgili olmasalar da ondan aşağı kalır yanları olmayan ve edebiyatla iştigal eden diğer kadınlardan da bahsetmemiz gerekir. Fatma Aliye'den sonra daha önce adını zikrettiğimiz, Avrupa kökenli olmasına rağmen İslâmî tarzda eğitim alan, Türk edebiyatını zarafet ve ustalıkla işleyen Nigâr Hanım'la karşılaşıyoruz. Lirik şiirleri ona büyük ün kazandırdı. *Efsus* (mersiye) başlığı altında yayımladığı şiirleri yeteneğinin en büyük delilidir. *Hanım-*

lara Mahsus Gazete'nin 16. sayısında yayımlanan "Hicran-ı Ebedî" (Sonsuz Ayrılık) şiirinin güzellik bakımından ondan aşağı kalır yanı yoktur. 23. sayıda "Zenginlik mutluluk getirir mi?" başlığıyla yayımladığı makaleyse, devrin önemli nesir yazarları arasında seçkin bir yer edinmesini sağlamıştır. Sonrasında karşımıza, bilgece öğütleriyle hemcinslerinin yardımına koşan, akıcı ve anlaşılır üsluba sahip Hamiyet Zehrâ Hanım[34] çıkıyor. *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin 26. sayısında yayımlanan "Kadınlarda Vazife" başlıklı bir makalesinden alınan bir pasaj özellikle dikkat çekiyor: "Avrupa'da doğan moda sadece Avrupalı kadınlara uygundur, biz onları olduğu gibi kabul edemeyiz. İbadetimizi örtünerek yapmalıyız, ev kıyafetlerimizle umum yerlere çıkmamalıyız. Vücudu bir korseyle sıkıştırılan bir kadın namaz kılarken nasıl eğilip kalkabilir? Bu şekilde ibadet etmek onun için eziyet olmaz mı?" Hamiyet Zehrâ Hanım da Türk kadınına aile hayatını, eşlerine ve çocuklarına karşı görevlerini titizlikle yerine getirmelerini tavsiye ediyor. Onun amacı bilgili kadınları eğitmekten ziyade ihtiyaç duyacakları kadar tarih, coğrafya ve matematik eğitimi almalarıdır. Hemcinslerine dinî ve ahlaki görevlerini hatırlatarak onlara özel bir misyon veriyor. "İslâm ve İman Karşısında Anne" başlıklı makalesi, İslâm'ın ve Müslümanların eğitiminin coşkuyla savunulduğu ve yazarın yabancı eğitim sistemine şiddetle saldırdığı bir tür vaazdır. Fatma Fahrünnisa Hanım[35] da Türk kadınlarının eğitim meselelerini daha az dinî coşkuyla fakat daha yetkin bir üslupla ele alır. *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin 16. sayısında yayımlanan "Roman ve Tiyatro" isimli makalesi, roman okumanın ve tiyatro izlemenin kadınların entelektüel gelişimine ne kadar zarar verici olduğunu kanıtlamaya amaçlıyor. Tiyatronun hayat dersi veren bir okul olduğu anlayışına karşı çıkan Fatma Fahrünnisa Hanım, sık sık tiyatroya gitmenin Avrupalıların bile karakterini değiştirdiğini, tiyatronun değerini azalttığını ve insanları her türlü günaha, kötülüğe ve suça karşı duyarsız hâle getirdiğini ispatlamaya çalışır. Fakat söyledikleri, Osmanlı kadınlarının tiyatroya git-

34 Hamiyet Zehrâ Hanım (d.?-1896?), Osmanlı kadın divan şairlerinden. (ç.n.)

35 Fatma Fahrünnisa (Tezcan), Hanımlara Mahsus Gazete'de roman, hikâye, deneme ve diğer türdeki yazılarıyla öne çıkmış son dönem Osmanlı kadın yazarlarından. (ç.n.)

melerini ve drama türü sanata ilgi duymalarını engellemeyi amaçlayan birer safsatadır. Kişisel deneyimlerimden edindiğim tecrübeye göre çoğu Türk kadını bu görüşe katılmamaktadır. Çünkü yaygınlaşan eğitimle birlikte iki cinsiyet arasındaki ayrım daha belirsiz bir hâle geliyor. Roman ve Tiyatro'nun yazarı, tiyatroyu sorgusuz sualsiz mahkûm ederek muhafazakârlığa taviz vermek istese de onu, Müslüman kadınların erişemeyeceği bir duruma getirmiştir. Bunun yanı sıra hemcinslerinin en seçkin yazarlarından biridir. "Hüdavendigar Semtinde Bir Gezinti" adlı makalesi, yazarın engin bilgisini ele veren şiirsel betimlemelerle dolu bir tür seyahat günlüğüdür ve modern Türk üslubunun şaheserlerindendir.

Genç Türk kadın yazarların listesini henüz bitiremem. Birçoğu şansını edebiyattan yana denedi. Tabiat veya aile hayatı üzerine yazdıkları kısa öyküler, modern Osmanlı edebiyatının ilgiyi hak eden önemli çalışmalarındandır. Bazıları pedagoji ve ahlak alanına yöneldi. Makbule Leman,[36] Emine Vahide[37] ve Remziye özel olarak anılmayı hak eden münevverlerdir. Makbule Leman Hanım'ın "Hüsn-i Muâmele" (İyi Muâmele) başlıklı makalesi gibi bazı tezleri, bir kadının kaleminden çıkan en iyiler arasında sayılabilir. Emine Semiye, Türk kadınına hitaben yazdığı terbiye, çocuk eğitimi gibi konularda takdire şayan bir ustalıkla Doğulu bir kadınla konuşurken asla eksik olmaması gereken şairane tonu kaybetmiyor. Öte yandan kendilerini tanıtmadan edebî eserler yayımlayan ya da yazılarıyla gazetedeki erkeklerle rekabet edecek kadar ileri giden çok sayıda kadın yazar vardır.

Türk kadınının şu anki hâlini ve entelektüel hedeflerini tarafsız bir şekilde gözlemleyen biri, ister istemez büyük bir dönüşümün yaşandığının ve kadın eğitiminin devletin modernleşmesi ile toplumun ilerleyişi üzerindeki etkisinin farkına varabiliyor. Eski yoldan ayrılışlarını büyük bir ilgiyle takip ettim fakat Batı'daki kadınların durumuna yönelik bir sempati fark etmedim.

---

36 Makbule Leman Hanım (1865-1898), son dönem Osmanlı edebiyatında divan şiiri alanında öne çıkmakla birlikte düz yazılarıyla de şöhret bulmuş, Osmanlı kadın şairlerinden. (ç.n.)

37 Emine Semiye Önasya (1864-1944), takma ad olarak "Emine Vahide"yi kullanmıştır. Fatma Aliye Hanım'ın kız kardeşidir. Siyaset ve eğitim alanlarında yazılarıyla öne çıkmıştır. (ç.n.)

Kültürlü Türk kadınlarıyla yaptığım görüşmelerde kadın sorununa değindiğimde ve onlardaki gelişmeleri bizimle kıyasladığımda, kadınlarımızın özgür şartlarını kendilerinkiyle kıyaslamadıklarını, kendi durumlarını bizim tahmin ettiğimiz kadar mutsuz, kötü ve insanlık dışı görmediklerini öğrenince epey şaşırdım. Halkın içinde yüzü kapatacak şekilde peçe takma, bir kölelik veya özgürlüğün kısıtlanmasından ziyade eski bir alışkanlık gibi görünüyor. Türk kadını, erkeğine boyun eğmesinin karşılığında hayatın tüm kaygılarından uzak durarak ve "hiçbir şey yapmayıp" evde sakin bir hayat yaşayarak kendisini kârlı bir şekilde ödüllendirdiğini düşünüyor.

Sık sık şöyle dediklerini duyardım. "Biz Türk kadınları, varlığımızı devam ettirmek için herhangi bir mesleğe, uğraşa, eyleme ihtiyaç duymuyoruz. Bütün bunlar kocanın işidir. Bizim görevimizi evimizi çekip çevirmek, çocuklarımızın eğitimleriyle ilgilenmek, eşimizin ve ailemizin mutluluğunu ve huzurunu gözetmekle sınırlıdır." Türk kadını bu görevi vicdani bir şekilde icra eder. Diğer taraftan kendi varlığında kısıtlanma hissetmediği için (çünkü bizdeki kanaatin aksine Avrupa'daki kadar, hatta onlardan daha özgürce dolaşmaktadır) Batı'daki akranlarının kaderini kıskanması için hiçbir neden yoktur. Bu sebeple iki cinsiyetin durumunda kökten bir dönüşüm söz konusu olamaz. Şaşırtıcı biçimde Türk kadınları, gençlerin evlenene kadar birbirlerini tanımadıkları Osmanlı vilayetlerinde, evliliklerin sona ermesi için bahane bile buluyorlar. *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin 13. sayısında bir Türk hanımefendisi şöyle yazıyor:

> "Dinimize, medeniyetimize, örf ve âdetlerimize aykırı bir yaşam süren Avrupalı kadınların alışkanlıklarını kabul etmemizin bir faydası yok. Özel bir medeniyetin kanunlarına tâbiyiz. Bizde eğer genç bir kız evlenmek istiyorsa, gereken yaşa ulaşması yeterlidir. Bu durumdan gayet memnunuz. Avrupa'daki gibi bir genç kızın yaşına, liyakatine ve dürüstlüğüne yüzeysel olarak bakıldığı, daha çok dış güzelliğin, maddi getirinin veya belirli niteliklerin arandığı bir evlilikten Allah korusun. Sonuç olarak evliliğin gün geçtikçe azaldığı Avrupa'ya benzememiz üzücü olacaktır. Şimdiye kadar İslâm, bizi böylesi bir akıbetten korumuştur."

Yukarıda da söylediğim gibi Batı'daki kadınların durumunun daha iyi olduğunu kabul eden Türk kadını nadirdir. Onlar için bu, örf ve âdetlerini küçümsemeyle eştir. Fakat özel gö-

rüşmelerde durum aynı değil. Baloları, tiyatroları, konserleri, partileri eleştirirler, hatta alay ederler. Oysa Avrupa'yı dolaşan erkeklerin sık sık bahsettiği bu şenliklere katılmak için yanıp tutuşurlar. Muhafazakârların çıkarına olacak şekilde hareket eden hükümet, kadınların kıyafetleri, okulları ve ortak halk bahçeleri gibi yeniliklere karşı çıkmak için her türlü çabayı gösteriyor. Fakat okullar, gazeteler ve Avrupalı kadınlarla artan ilişkiler, bu tutucu fikirlerin surlarında büyük gedikler açtığı için bütün çabaları nafile. Batı'yı kademeli olarak özümsemek, ıslahatlara, kadın eğitiminde değişiklik yaparak başlayan Japonya gibi ülkelere kıyasla daha yavaş gerçekleşebilir. Her şeye rağmen dönüşüm kökten olacaktır. Ancak kadın, modernleşme hareketinde aile içinden bir faktör olarak hareket etmeye başladığı zaman hem devlette hem de toplumda başarılı ıslahatların yapılması çok vakit almayacaktır.

TÜRK ISLAHATLARI VE UMUMİ BİR SAVAŞIN TEHLİKELERİ

Türkiye'nin düşünce ve toplum hayatında meydana gelen yenilikler ve ıslahatlar hakkında söylediklerim şunları ziyadesiyle ispat ediyor:

1- Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türklerin Batı medeniyetini benimsemeye hevesli oldukları aşikârdır.

2- Doğal arzularının yanı sıra gereken kabiliyete ve yeteneğe sahip oldukları ortadadır. Günümüz Türkiye'siyle kırk yıl önceki hâlinin karşılaştırılması da birçok ıslahatın ve tam yerinde iyileştirmelerin yapıldığını gösteriyor.

3- Siyasal ve toplumsal hayatta yapılan ıslahatların, İslâm'ın yenileşme karşıtı olduğuna ilişkin yaygın kanaati çürüttüğü ve Türk halkının daha yüksek bir medeniyet mertebesine erişemeyeceğine dair düşüncenin saçmalığı ortaya konulmuştur. Dinler, özellikle de kurumsallaşmış dinler, kendilerini hiçbir zaman yeniliği destekleyen biçimde göstermezler. Batı medeniyetinin yüzyıllar boyunca Kilise'ye karşı verdiği mücadeleleri hatırladığımızda, inananlarının katı bağlılığına rağmen İslâm dininin, Hristiyan öğretiler kadar ilerlemeye karşı olmadığını kabul etmemiz gerekir. Aynı şeyi Türklerin kültürel özellikleri hakkında da söyleyebiliriz.

Millî kibir, Aryan veya Sami ırkın üstün entelektüel vasıfları hakkında dilediğini söyleyebilir. Bu iddia, Ural-Altay halklarını ve siyah ırkı, ilerleme ve gelişme yeteneklerinden mahrum kalanlar olarak bize göstermek isteyen iddia gibi ciddiye alınmamalıdır. Coğrafya ve renk farklılıklarına rağmen "Darwin'in insanı" her yerde aynıdır. Ortalama bir medeniyeti ortaya çıkaran şey bedenin niteliğinden ziyade toprak, iklim ve tarihî gelişim sürecidir. Sonuç olarak Osmanlı halkı, milletlerin etnik üstünlüğü teorisi için uygun bir uygulama alanıdır. Oldukça heterojen

unsurlardan oluşan bu halka ne sadece Ural-Altay özellikleri atfedilebilir ne Aryan ne de Sami. Bu toplum Selçuklular, Türkmenler, Kürtler, Rumlar, Ermeniler, Slavlar gibi etnik unsurlardan oluşur. Dolayısıyla mevcut vaziyet için Türkleri veya İslâm'ı suçlayanlar, medeniyetimizi Aryan ırka ya da Hristiyanlığın etkisine bağlayanlarla aynı hataya düşerler.

Bizim medeniyetimiz Hristiyanlığa rağmen doğdu ve gelişti. Aynı şekilde Ural-Altay ırklarının entelektüel yetersizlikleri Doğu'nun gelişimini ne kadar az etkilemişse Kur'an ve Sünnet de o derece az engelleyecektir. Yine de bu fikre karşı çıkanların itirazlarına değinmeden edemeyeceğim.

"Sık sık duyduğumuz üzere Türkler, yüzyıllar boyunca Avrupa'ya yakın yerlerde yaşamışlardır. Bizimle yakın ilişkiler kurmuşlar, medenileştiren ruhumuz sürekli kapılarını çalmıştır. Onlar için dilediğimiz iyi dileklere ve verdiğimiz teşviklere rağmen hâlâ uygar bir toplum değiller. Asya menşeli fikirlerin etkisinde kalmaya devam ediyorlar. Hülasa onları Batı medeniyetine kazandırma ve Avrupa devletleri arasında yer almalarını sağlama konularında artık hiçbir umut kalmamıştır."

Olayları yüzeysel inceleyen eleştirmenlerin çoğu asıl sorundan habersizdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ortadan kaldırılmasına yol açacak politikayı doğuran da bu yanlış tutumdur. Türkiye'nin çöküşü üzerinde maddi çıkar sağlamayı düşünen politikacıları bu tür söylemlere yönlendiren sebepler ortadadır. Fakat gözlemcilerin, bu kadar önemli bir sorun karşısında sessiz ve ilgisiz kalamayacaklarına, kalmamaları gerektiğine inancım tam. Politik yazarlar, millî ve siyasi ön yargıların etkisinde kalmamalıdırlar.

Türk ıslahat hareketinin kazandığı başarılara dikkat çekerken, Türklerin kısmen veya tamamıyla medeni olduklarını ve kısa süre içerisinde Batı halklarına benzeyeceklerini kastetmedim. Türk ıslahatlarının işe yaramasına engel olan ihmallerin ve hataların neler olduğunu biliyoruz. Devletin ve toplumun binlerce kanayan yarasının olduğunu, kötü emellerden etkilendiklerini, bir Asya medeniyetiyle taban tabana zıt olan yeni bir uygarlığa geçiş döneminde pek çok ıstıraba kurban olduklarını çok iyi biliyoruz.

Eğitime, edebiyata ve Batı düşüncesine uyum sağlama gibi konularda günümüze kadar kaydedilen ilerlemelerin devlette, yönetimde, ticarette ve sanayide çok az etkili olduğunun ve dahası, Türk boyunduruğundan kurtarılan yerlerin, sadece birkaç yıl içinde, bütün yüzyıl boyunca Türkiye'nin kaydettiği ilerlemeden çok daha fazlasını kat ettiklerinin de farkındayız. Fakat bu durumu kabul etmekle beraber, şu ana kadar yapılan ıslahatların işe yaramasını geciktiren sebepleri ön yargıyla görmezden gelmemeliyiz.

İlk önce, Doğu'nun dünyayla ilgili sahip olduğu felsefi bakış açısını izah etmeliyiz. Eğer belirli bir tabir kullanmam gerekirse; Asyalılık. Bu kavram, liberal hükümetin en büyük zorlukların üstesinden nasıl geleceğini bilen Japonya dışındaki tüm Asya'da yıkıcı bir zehir gibi hareket etti. İlerleme yolunda yavaş kalan Türkiye'ye kin güdüyorsak bile Çin, İran ve doğrudan etkimizin bulunmadığı diğer yerlerde durumun daha da vahim olduğunu bilmeniz gerekir. Asya'da doğan birkaç asırlık medeniyet sandığımız kadar kolay değiştirilemez, dönüştürülemez. Türk'e medeniyet düşmanı gerici gözüyle bakan, onu Asya tipi barbarlık ve diğer pek çok kusurla niteleyen herkes, şu ana kadar kaydedilen ilerlemenin tarihî sürecinin sağlam temellere dayanmadığını, itekleye itekleye yapıldığını ve bu yüzden doğal bir süreç olmadığını unutur.

Bu halkların bizim sıkça kınadığımız kötü niyetinin, yetersizliğinin ve ilgisizliğinin temel sebebi tüm Asyalıların doğasında var olmasıdır. Hatta aynı şeyi dünyayla ilgili fikirlerinden ve eski alışkanlıklardan vazgeçip onların yerine alelacele yeni teoriler ve öğretiler koymaya zorlanan herhangi biri için bile söyleyebilirim. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin tarihî gelişimi, en başından itibaren kendisinin mutlu bir geleceğe sahip olmasını zorlaştıran, hatta imkânsız kılan hatalarla iç içe olmuştur. Türk unsuru, yani Selçukluların Küçük Asya'daki (Anadolu) torunları, diğer milletlerin temsilcileri arasında hep azınlıkta kalmıştır; 600 yıl boyunca devam eden savaşçı rolleri de bu unsurun ilerleyip gelişmesini engellemiştir. Başlangıçta çok şey vaat eden uyum politikasına rağmen devletin birliğini sağlamak için gereken etnik çoğunluk asla elde edilememiştir.

Bu arada Avrupa'da uyanan milliyetçilik ruhu insanları harekete geçirmeye başlayınca ve gündemi meşgul eden asıl soru

hâline gelince, geçmişin galip Türklerinin torunları, Türkiye'de, özellikle de batı kesimlerde Türklerin sayısının daha fazla olmadığını üzülerek gördüler. Ülkenin eski fatihlerinin torunlarının yarısından fazlası, son Rus-Türk Savaşı sırasında ya da Küçük Asya'ya göç ederken yok olmuştur. Bu yüzden Türk unsurun sayısı 2.000.000'u geçmemektedir.

Günümüz Türkiye'sinin Avrupa'daki topraklarında yaşayan Müslüman unsur, Boşnaklar, Hersekliler, Arnavutlar ve Pomaklardan oluşmaktadır. Burada, milliyetlerinin itibarını koruyacak çok az Türk kalmıştır. Türkiye'nin Asya'daki kısmındaki Türk nüfus bile, sayısal olarak diğer etnik unsurlarla kıyaslanacak seviyede değildir. Kürtler, Ermeniler, Rumlar, Araplar, Suriyeliler ve Keldaniler birlikte sayıldıklarında, sayıca en az üçte bir oranında Türklerden fazladırlar. Hükümet, siyasi üstünlüğünü koruyabilmesi için gereken etnografik temelden yoksun olduğu müddetçe, varlığını devam ettirme konusunda da ciddi sorunlarla karşı karşıya kalacaktır. Din, sosyal bir bağ olarak Asya'da, Avrupa'da olduğundan daha fazla rol oynamaktadır. *Külli müminun ihve*[38] (Bütün inananlar kardeştir) ilkesi, Türkiye'de bir süredir yapıldığı gibi devletin eski hiyerarşik anayasayı modern bir siyasi anayasayla değiştirmesiyle beraber gücünü kaybeder. Fakat birçok kökenden tebaaya sahip Avrupa hükümetlerinin bitmek bilmeyen mücadelelerini göz önüne getirirsek, Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı zorluklar ve sıkıntılar hakkında fikir sahibi olabiliriz. Çünkü bu ülke, etnik çeşitliliğini yanı sıra özellikle Asya'da daha yaygın olan dinî fanatizmden de mustariptir. Fakat ıslahatları felce uğratan ve Türkiye'nin toparlanmasını engelleyen İslâm değildir, genel olarak dinin ta kendisidir.

Bilime ve medeniyete cesaret veren İslâm, hem özgürlüğü hem de eşitliği teşvik eden, dünyanın en demokratik dinidir. Eğer anayasal bir hükümet örneği aranırsa, [Hz.] Muhammed'in öğretilerinden sonra gelen halifelere bakılabilir. Bu yüzden devrimciler, ellerinde Kur'an ve tefsirlerle, hükümetin özgürlüğü kısıtlayan uygulamaları ve monarşiyle savaşmak için onları, [Hz.] Muhammed'in yasasını ihlal etmekle suçluyorlar. Kahire'de basılan *Kânûn-ı Esâsî Gazetesi*'nin son sayıları bu konular üzerinde durmaktadır.

38 Hucurât Suresi 10. ayet: "İnnemel mu'minune ihvetun" [إنَّما الْمُؤْمنونَ اخْوَةٌ]. (ç.n.)

Hilafet saltanata dönüştürüldükten, yani dinî ve dünyevî güç tek elde birleştirildikten sonra, Asya tipi monarşi ve despotluk bütün abartılarıyla gün yüzüne çıktı. Tıpkı Orta Çağ'da Roma'nın Hristiyan prensleri tasdik etmesi gibi halife de sultanların saltanatlarını tasdik etti. Ancak Batı'da Kilise eski gücünü kaybederken, medeniyet ile serbestiyet ilerlerken, Müslüman Doğu'da, özellikle de otokrasi tarafından ezilen modernitenin siyasi özgürlüğü getiremediği Türkiye'de durum bundan çok farklıdır. Özellikle son yıllarda daha görünür hâle geldi. Halkın eğitim seviyesinin yükselmesi ve medenileşmenin epey yol kat etmesi sayesinde, Batı kültürüne ilgi duyanlar, serbestiyet arzulamaya başladılar. [Hz.] Muhammed'in öğretilerini eski ve ilerleme düşmanı olarak görmemizin tek sebebi İslâm'ın getirdiği ön yargı ve cehalettir. Devrimci özellikler barındıran *Kânûn-ı Esâsî Gazetesi*'nin[39] son sayılarından birinde Müslüman bir âlimin açıkça ispat ettiğine göre İslâm, anayasal eylemlere müsamaha göstermekle kalmaz, bunları emreder. Ayrıca gücü tekelinde tutarak hüküm süren hiçbir hükümdarın itaati hak etmediğini de savunur. İslâm, genel kabule kıyasla sanıldığı kadar yenilik düşmanı değildir. Birçoğunun İslâm'da "sine qua non"[40] olduğunu iddia ettiği ıslahatları gerçekleştirmek, bunu Hristiyanlıkta uygulamaktan çok daha kolaydır. Çünkü şimdiye kadar yapılanlar dinî ıslahatla eş değer uygulamalardır.

Doğu'da hüküm süren mutlak ve teokratik sistemin, Batı medeniyetinin etkisiyle uyanan özgürlük ruhu tarafından rahatsız edilmediği süre boyunca, hükümdarların, kendilerine tâbi olan Müslüman unsurlar aracılığıyla diğer dinlere mensup tebaalarına hükmetmeleri kolaydı.

Bugün Hristiyanlar ve Müslümanlar aynı ölçüde hoşnutsuzlar; hem serbestiyet arzuluyorlar hem de ilerleme yolunda bütün ulusu bir araya getirerek kaderlerini belirlemek istiyorlar. Bu durumlar karşısında esnek olmadığını gösteren hükümet, farklı etnografik ve dinî unsurların çatışan çıkarlarından kaynaklanan tehlike yüzünden bu tutumunu devam ettirir. Bize ispat etmek istedikleri şunlardır:

---

39 *Kânûn-ı Esâsî Gazetesi*, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kahire şubesi tarafından 1896-1899 seneleri arasında II. Abdülhamid ve yönetimine muhalif olarak çıkartılan gazete. (ç.n.)

40 "Olmazsa olmaz" anlamına gelen Latince deyiş. (ç.n.)

1- Hristiyanların ayrılıkçı eğilimleri devam ediyor. Osmanlı boyunduruğundan kurtularak ve Türk İmparatorluğu'nun çöküşünü hızlandırarak yüzyıllardır maruz kaldıkları zulmün intikamını almak istiyorlar.

2- Medeniyet ne kadar gelişirse gelişsin, dinler arasındaki derin nefret asla ortadan kalkmayacak, Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan çeşitli etnografik unsurlar yüzünden tek bir siyasi çatı altında birleşmiş bir toplum yaratılamayacaktır.

Şu an devleti yönetenlerin söyledikleri bunlar. Fakat bana göre burada da doğu tipi bir muhafazakârlık veya kusurlu bir bencillik söz konusudur. Zira Batı'nın ruhunu teneffüs etmiş modern Türkler arasındaki dinî farklılıklar yalnızca ikincil dereceden rol oynamaktadır. Türklerin Batı medeniyetine uyum sağlama konusunda Avrupa'da hüküm süren görüşün, farklı devletlerin siyasi eğilimlerinden ne derece etkilendiğini çok iyi biliyorum. Prens Lobanov'un[41] "Türkiye asla medenileşemeyecektir," ya da Prens Bismarck'ın[42] bir yayın organının "Türkiye'nin Asya tipi medenileşmesine izin verilmiştir," iddiaları, politik bakış açısıyla kolayca anlaşılabilir. Burada şunu sormama izin verin: "Türkler, Bulgarlardan ve Sırplardan daha aşağı bir millet midir? Serbestiyet, sadece İsa'nın yolundan gidenler için midir?"

Üzerinde dikkatlice düşünülmüş ve çalışılmış reformlar, tek başına mevcut ikilemi ortadan kaldırabilir. Önceki sayfaları tarafsızca okuyan birisi, Türk halkının ıslahatlara hazır olduğundan ve bunları gerçekleştirmek için istek duyduğundan pek şüphe duymaz. Yine de şu ana kadar yapılan ıslahatlardan daha büyük bir başarı elde edilememesinin sebebi ne insanların zihinlerinde ne de dinde aranmamalıdır. Asıl sorumlu yönetim şekli ve devleti temsil eden idarecilerdir.

Sultan II. Mahmud'dan bu yana Osmanlı tahtına, görevini tamamen tek başına yürüten bir hükümdar çıkmamıştır. Sultan Abdülhamid'in Türkiye'de hüküm süren en gayretli hükümdarlardan biri olduğu su götürmez bir gerçektir. Batı'da bile basiret

41 Fransızca metinde Lobanoff. Aleksey Lobanov Rostovski (1824-1896), Eski Rusya Hariciye Nazırı. (ç.n.)

42 Otto von Bismarck (1815-1898), Birleşik Almanya'nın mimarı, Alman devlet adamı. (ç.n.)

ve sabır bakımından onun eş değerini bulmak zordur. Ancak insanın karakteri hükümdarlık özelliklerini felç ediyorsa tüm bu avantajlar neye yarar?

Sultan Abdülhamid, sarayda hâkim olan birçok ön yargıyı kırmıştır; ne lüks sevdasıyla ne de müsriflikle suçlanamaz. Fakat ne yazık ki büyüdüğü saray ortamından, özellikle de bazı şahısların etkisinden kurtulamamıştır. Ayrı bir dünya olan imparatorluk sarayında çoğu şey eskiden nasılsa o şekilde kalmaya devam etmektedir. Kıyafetler, mobilyalar ve süs eşyaları Avrupai tarzda olabilirler fakat ruh ve fikirler hâlâ eski Asya özelliklerini taşıyor. Burada özgürlük fikrine dehşetle bakılıyor. Mevcut hükümdar halkın eğitimine, entelektüel gelişime ve ticarete gösterdiği önemle önceki sultanlardan ayrılmasına rağmen otoritesine en ufak bir darbe vurabilecek her türlü yenilikten kendisini korumaktadır.

Sultan Abdülhamid, tahta çıkar çıkmaz toplumun ruhuna uygun olmayan, aceleyle kurulmuş meşrutiyet rejiminden kurtuldu. Böylesine çeşitli etnik unsurlardan müteşekkil bir devlet için bir kusur gibi görülmedi. Bu değerlendirme, bazıları için haklı görünebilir. Çünkü Ortodoks Rusya siyasetçileri bile anayasal ve parlamenter sistemimizle alay edebiliyor ve bunu devlet ile toplum için ölümcül bir zehir olarak görebiliyorsa, bir Türk ya da İran hükümdarının benzer bir anlayışa sahip olması kimseyi şaşırtmasın. Sultan Abdülhamid'in mutlakıyet yönetimi feci sorunlarla karşılaşmasaydı, Avrupa anayasal rejimi de kendisini bu dehşete kaptırabilirdi. Anayasanın ve Parlamento'nun baskı altına alınması, Bâbıâli'yi güç ve yetkiden yoksun bıraktı. Zira sadrazam ve nâzırlar, imparatorluk siyasetinin uysal hizmetkârları ve iş bitiricileri konumuna düştüler. Sultanın danışmanları sıfatıyla hâlâ saraya çağrılıyor olmalarının sebebi, önceden alınmış kararları onaylamalarını veya hükümdarlarının bilgeliğiyle gurur duyduklarını söylemelerini duymak içindir. Saray yavaş yavaş tüm gücü elinde toplamıştır. Karaktersiz ve yeteneksiz mahlûklar tarafından desteklenen padişah tek başına hüküm sürmektedir. Hükümdarın sabahtan gece yarılarına kadar sürdürdüğü şahsi çabalarına rağmen böylesi bir durumun içler acısı sonuçlar doğuracağı çok geçmeden anlaşılmıştır. Birbirine tamamen zıt iki medeniyetin amansız mücadeleye giriştiği bir zamanda, batıdaki ve kuzeydeki açgözlü komşularının iştahını kabart-

tığının farkında olan bir imparatorluğun yükünü, ne kadar zeki, vatansever ve çalışkan olursa olsun tek bir adamın omuzlarına yüklemek imkânsızdır.

Türk hükümdarının bitmek tükenmez çalışma azminin ve dizginlenemez yönetme arzusunun sebepleri üzerine sık sık kafa yorulur. Bunu bizzat sultana sorma fırsatı bulanlar oldu. Yakın çevresinde ve ülkedeki önemli şahsiyetler arasında güvenilir kimse bulunmadığı ve onlardan şüphe ettiği cevabını aldılar. Fakat bu beyanların haklılığı ve Sultan Abdülhamid'in tecrübeli, vatansever ve güvenilir kimseler bulmasının mümkün olmadığı konusu şüphelidir. Geçmişte Bâbıâli'ye hizmet eden memurlar, ilgisiz ve güvenilmez kişiler olarak görülmemişlerdir. İmparatorluğun varlığını tehdit eden tehlikelerin giderek artması, devletin ve hanedanın istikbali hakkında endişelenen hükümdarın, memur sınıfına güvensizliğini ileri boyutlara taşımış görünüyor. Fakat Asya'da bile benzeri olmayan sınırsız yetkiye sahip bir otokrasinin bu kötü gidişe çare aramak yerine başka şeylerle uğraşacağını kim inkâr edebilir?

Saraydaki yardakçıların ve sözde arkadaşlarının aşıladıkları kurnazca fikirlerle dolduruşa getirilen sultanın, halkının henüz serbestiyet için yeterli olmadığını düşündüğünden adım gibi eminim.

Bu tür dönüşümler, her ülkede beklenmedik kötü olaylara sebep olur. Hadi diyelim bunun Türkiye'de daha da büyük bir kargaşaya yol açacağına inandık. Fakat bu düşüncenin, mutlakıyet rejimini korumaktan başka bir şey hedeflemediğini aklımıza getirmeden edemeyiz. Muhtemelen sultanın aşırı ihtiyatlı mizacının yanı sıra meydan okumayı seven ve kararsız tabiatı da bunda rol oynamaktadır. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan halkların etnografik ve sosyal durumlarını bilen kişi, bu gibi tehlikeler ve zorluklar karşısında geri adım atmayacaktır. Düşmanın, Hristiyan unsurları bir silah olarak kullanma fikri de ciddiye alınmamalıdır. Çünkü bunların bir kısmı gruplar hâlinde Asya'da bulunmaktadır. Uzun zamandır Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarında yaşayanlarsa buna yeltenecek güçten yoksundurlar.

Özerk bir yönetim kurmaları için dışarıdan desteklenen Ermenilerin çabaları, Anadolu coğrafyasını bilenlerin gözünde

muhtemelen daha başlamadan bir ütopya gibi görünmüştü. Anadolu'da yaşayan Rumların, Suriye'deki Marunîlerin ve Kürdistan'daki Keldanilerin emellerinin başarı şansı daha da azdır. Çünkü dışarıdan destek almadan kendilerini çevreleyen Müslümanlar tarafından kolayca dağıtılabilirler. Düzen, huzur, güvenlik ve yetkililerin keyfi uygulamalarına karşı korunmak Asya'da yaşayan Hristiyanlar için yeterlidir. Bu yüzden bunlara verilecek serbestiyet Türkiye'nin varlığı için bir tehlike teşkil etmemektedir. Çünkü bu serbestiyetle din ve millet ayrımı yapılmaksızın eşitlik hâkim olacak ve Müslüman yönetici sınıfın Hristiyanlar üzerinde sahip olduğu tüm ayrıcalıklar ortadan kaldırılacaktır.

Fakat sahip olduğu ayrıcalıklara alışmış fanatik Müslümanlar, bütün vatandaşların eşit olmasını nasıl kabullenecek?

Bu soru sık sık tartışıldı. Tedirgin ve gururlu Araplar bu tür tavizlere asla müsamaha göstermeyeceklerdir. Peygamber bunların arasından zuhur ettiği için kendilerini seçilmiş ve dünyadaki diğer milletlerden üstün gören bu halk, kâfirlerle aynı seviyeye getirilmeye asla razı olmaz. Yine de Araplar millî gayelerine rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün ve hanedanın korunmasını faydalı görürler. Çok değil, bir Arap Meşveret Gazetesi'ndeki yazılarında, Arap halkının en büyük arzusunun Arap bir valinin atanması ve resmî ilişkilerde Arap dilinin tanınması olduğundan bahsetmiyor muydu? Bu tür sorunlarda Kürtlere ve diğer göçebe halklara ne olacağının pek de dikkate alınmayacağını söylemeye lüzum yok. Medeniyetin alt basamağındadırlar, güç ve prestijle herhangi bir yönetime katılabilirler. Ya Türkler? Nazik tabiatları, sakin karakterleri, mutlak bağlılıkları ve hükümdarlarına duydukları hürmetle sosyal ve siyasi görüşleriyle tamamen çelişen bazı yenilikleri kabul ettikleri gibi en ciddi reformları da isteyerek kabul edeceklerdir.

"Padişahın dileği Allah'ın dileğidir; bütün inananlar buna boyun eğerler." Hükümetin gayet iyi bildiği Türk halkının uysallığı, şimdiye kadar ıslahat yapmak ve gidişatı düzeltmek gibi hususlar söz konusu olduğunda dikkate alınmamışsa, bütün suç eski bürokrasinin dar görüşlülüğünde ve Lordlar Kamarası'nın menfaatlerinde aranmalıdır. Hristiyanların, Müslüman yönetici sınıfın yerini alacağı korkusunun aslı astarı yoktur çünkü yeni nesil Türk gençleri, entelektüel gelişim konusunda Hristiyanlarla aynı seviyedeler. Her iki grup birlikte hareket ediyor.

Üstelik pek çok efendi ve paşa, ülkelerini tehdit eden tehlikenin farkında; bu yüzden güçlü bir Osmanlı vatanseverliğiyle hareket ediyor. Onlarla kurduğum ilişkiler sonucunda geçmişteki köleliğin ve kayıtsızlığın, yerini özgürlüğe ve modern bir hükümet sistemine özlem duymaya bıraktığına kani oldum. Bu gibi gelişmeler Doğu'yu uzaktan izleyenler ve buradaki diplomatik temsilcilerimiz tarafından bilinmiyor. Fakat modern Osmanlı'ya özgürce seçme hakkı verilmelidir. Serbestiyetin ve günümüze kadar engellenmiş bireyciliğin gelişimini desteklersek, devletin kendini yenileme azminin henüz ölmediğini, sadece uykuda olduğunu göreceğiz.

Bizim şimdiye kadar görmezden geldiğimiz şeylerden en çok yararlanan saray ve dalkavuklardır. Avrupa'daki otokratlar imtiyazlarından isteyerek vazgeçmemişlerdir; Asya'dakiler de kolay kolay vazgeçmeyeceklerdir. "A capite foetet piscis."[43] Eğer Türkiye'nin korunmasını istiyorsak, düzen ve huzur kisvesi altında Doğu üzerinde gizli emeller peşinde koşmamalı ve balığın başıyla yani gerçekten yapılacak ıslahatlarla ilgilenmeliyiz. Boş vaatlerle kandırılma zamanı geçmiştir. Eğer ki Avrupa kendi çıkarlarını korumak için topyekûn bir savaş felaketinden kaçınmak ve Türkiye'de kalıcı bir sistem kurmak istiyorsa, evvela ülkenin üst düzey yargısına odaklanmalı ve Türklerin arzuladığı ve hayata geçirebilecekleri ıslahatların gerçekleştirilmesi için tüm gücüyle destek vermelidir.

Nasıl ki düzenli orduya geçişte Avrupalı subaylardan yararlanılıyor, borçların ödenmesinde Avrupalı finansörlerle iş birliği yapılıyor ve halkın eğitiminde Avrupalı öğretmenlerden faydalanılıyorsa, aynı şekilde çeşitli siyasi görevlere Avrupalı memurlar getirilebilir, böylece suiistimallere geçit verilmez ve bugüne kadar Türk memurlarından çok daha iyi bir yönetim modernizasyonu yapılabilir. Tabii ki merkezi idare ile bu valiler arasındaki anlaşma, yönetimin saraydan ziyade Bâbıâli'nin elinde olduğu sürece sağlanabilir.

Bugüne kadar Türk ordusunda ve yönetimin diğer birimlerinde hizmet etmiş Avrupalılar, Türk meslektaşlarının saygısını kazanmışlardır. Von der Goltz Paşa ve diğer Alman, İngiliz ve

43 "Balık baştan kokar" anlamıan gelen Latince deyiş. (ç.n.)

Fransız subayları, ülkenin subayları kadar seviliyorlar, takdir görüyorlar. Sivil memurlardan Bertram Efendi de sultanın teveccühüne mazhar olmaktadır.

Türk askerlerinin ve Bâbıâli memurlarının amirlerine saygı göstermeleri gibi, taşralardaki köylüler ve işçiler de her yerde adaletin hâkim kılınacağını, vergi mükelleflerinin ezilmeyeceğini, zengin ve fakire eşit davranılacağını, can ve mal güvenliğinin sağlanacağını bildiği müddetçe Hristiyan vali, mutassarıf ve kaymakamlara gereken saygıyı gösterecek, özgürce kendi işlerini yapmaya devam edeceklerdir.

Bu, ancak Avrupalıların, yetenekli Türk memurlarla birlikte merkezi yönetime kabul edildikleri, sultanın gözde danışmanları arasına girdikleri ve vatanın menfaati için hareket ettikleri zaman faydalı olabilir. Böylece Avrupa, ıslahat için gereken masrafı gönül rahatlığıyla devletin kasasına aktarabilir, kamu için kullanılabilecek bir kredi iktidarın garantisi altına alınabilir.

Asya'da, Japonya dışındaki ülkelerde, bir Avrupa hükümeti tamamen veya kısmen eski yönetimin yerini almadığı sürece düzen sağlanamamıştır. Bu sebeple âdil ve nizami bir yönetimle tanışan Hindistan ahalisi, millî bir hükümet isteklerinden vazgeçmiştir. Orta Asya'daki fanatik ahaliye Rusların yönetimi altında olmanın nasıl bir şey olduğu sorulduğundaysa genellikle şöyle şu cevabı verirler: "Dinleri cehennem kadar kara olsa da idareleri kar gibi beyazdır." Yabancı sivil memurların padişaha bağlı olması ve eylemlerinin tasdik edilmesi hâlinde, Bâbıâli'nin Müslüman tebaası, onlar tarafından yönetilmenin canavarca bir şey olmadığını görecektir.

Şüphesiz bunlar için bir geçiş dönemi gerekmektedir. Nasıl ki Büyük Petro zamanında Ruslar, uzun yıllar Avrupalı valilerin ve memurların yardımını kabul ettilerse, Rusların o zamanki hâlinden daha iyi durumda olan Türkler neden aynısını yapmasınlar?

Sorunun çözümü konusunda önümüze çıkan en büyük zorluk, imparatorluğunun yönetimine dışarıdan bir müdahale girişimiyle karşı karşıya kalan padişahın nasıl bir tavır takınacağıdır. Daha önceki faaliyetlerine bakılırsa Sultan Abdülhamid bu öneriye karşı değildir. Fakat bu memurların kendi hâkimiyetine gölge düşüreceğini hissettiği anda hızla engel olmak için harekete geçecektir.

Sultanı güvensizliğe sevk eden şey Avrupalıların, imparatorluğun ve hanedanın çıkarlarına zarar vermesinden korkması değildir. Sultan Abdülhamid, Avrupalı memurların karakterlerini bilir ve onlara kıymet verir. Hatta onları Türk memurlardan daha güvenilir, daha vicdanlı ve daha etkin gördüğünü, tanıdığım birkaç kişiye bizzat beyan etmiştir. Sultan, Lordlar Kamarası'nın bir aracı olmaya asla razı olmayacağı ve saray otokrasisi zarar görebileceği için yabancı memur atamaya tereddüt etmektedir. Doğu'daki hükümdarlar, XIV. Louis'den çok çok önce şu sözleri sarf etmişlerdi: "Devlet benim." Bu düstur her hükümetin temel ilkesi olmuştur. Türkiye'nin şu anki hükümdarı da dış müdahaleler onu mecbur edinceye kadar bu çizgiden ayrılmayacaktır.

Sultan, eğer aralarında fikir birliğine varabilirlerse Avrupa'nın kararına boyun eğecektir. Fakat şu anki durumda hastanın yatağını çevreleyen doktorlardan bazıları hastalığın artmasını, diğerleriyse içtenlikle tedavi edilmesini istediği için felaketin ertelenmesi söz konusu değildir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yerinde ıslahatlarla yeniden doğuşunun Rusya'nın çıkarlarına ters olduğu herkesçe bilinmektedir. Çünkü bu, Rusya'yı, yüzyıllardır hayallerini süsleyen ve şimdi avuçlarında gibi görünen hazineden mahrum bırakacaktır. Türkiye'de daha fazla karışıklık yaşandıkça ve kangren giderek yayıldıkça Rusya'nın umutları bir o kadar yeşerir. Bu yüzden hastayı herhangi bir tedaviden uzak tutmanın ve onu, sağlığının yerinde olduğuna inandırıp bazı doktorların reçetelerine karşı dikkat etmesi gerektiğine ikna etmenin, Rusya'nın çıkarına olduğunu söylemeye gerek yoktur.

Alman imparatorunun günümüz Türkiye'siyle dostluğunun kökenlerini de benzer motifler oluşturur. Önceden Fransız fabrikaları Türk ordusuna silah tedarik ediyordu. Bugün onların yerini Ludwig Loewe ve Krupp fabrikaları aldı. Almanya'nın kazandığı 39 milyon markın yanı sıra Asya ve Avrupa'daki demiryolu ağını inşa etmesi ve Türkiye'ye hizmet eden Almanlara yüksek maaş verilmesi, İmparator Wilhelm'in neden Türkofil olduğunu açıklıyor.

Bu sebeplerle Rusya ve Almanya, mutlakıyet rejiminden vazgeçmediği takdirde büyük bir zararla sonuçlanacak bu tehlike konusunda sultanı ikaz etmiyorlar. Tam aksine Rusya, Türki-

ye'nin şanssız hükümdarını inatçılığından ve körlüğünden ayırmamak için elinden gelen her şeyi yapacaktır. İstanbul ve Saint-Petersburg arasındaki yakın ilişkilerin kaynağı budur. Yıldız Sarayı'nda şöyle diyorlar: "Özgürlük ve anayasal yönetim ne işe yarar? Liberalizm Avrupa'da yalnızca anarşi ve devrim yarattı. Oysa mutlakıyet rejimi Rusya'yı büyük, güçlü ve korkulan bir devlete dönüştürdü. O hâlde Avrupa'yı değil, Rusya'yı örnek alalım." Bununla beraber yüksek rütbeliler, özellikle de ordu subayları, ne pahasına olursa olsun tarihî düşmanlarıyla anlaşma yapılmasını istemiyorlar. Rusya'yla yakınlaşma toplumun alt tabakalarında da rağbet görmediği için bu ittifaktan fayda sağlanacağını beklemek yararsızdır. Kendimizi boş yere kandırmayalım! Şark Sorunu'nu barışla ya da şiddet yoluyla çözebilecek taraf yalnızca Rusya'dır. Ancak ilki çıkarlarına fayda sağlamıyor. Türkiye'nin içinde bulunduğu kötü şartları tam olarak anlayan ve kalıcı bir çözüm arayan tek Avrupa ülkesinin İngiltere olması üzücüdür.

Böyle bir değerlendirme çelişkili görünebilir. Aslında İngilizleri, Türkiye'nin en büyük düşmanı olarak görmeye alışmıştık. Sayısız toplantıda, Osmanlı toplumunun ölüm fermanının imzalanması bekleniyordu: "Turchia deleatur."[44] Ancak bu büyük bir hatadır. İngiliz kamuoyu, Ermeni meselesinin değerlendirilmesinde haddini aşmıştır; isyan eden insanlar hiçbir şekilde ikiyüzlülükle dikte edilmemiştir. Çünkü İngiltere'de "din ve insaniyet" kavramları, başka hiçbir yerde olmadığı kadar çok işitiliyor. Sultanın bir anayasaya bağlı kaldığını görmek istiyorlar, mutlakıyet rejimine ve saray yönetimine son verilmesini istiyorlar. Muhafazakâr hükümet ve İngiliz halkı, bu konularda tamamıyla hemfikirdirler.

Avrupa'nın, hatalı siyasi ve ekonomik düşünceler sebebiyle bu görüşte olmaması ve sultan ile halkını aynı kefeye koyması üzücüdür. Fransız ve Alman basınının sultana yönelttiği dostluk protestoları saray tarafından iyi bir şekilde karşılanmış fakat Osmanlı halkından kabul görmemiştir. Her kim bu asil ama talihsiz halk için iyi bir şey yapmaya yeltenirse, onlarla hükümdarları arasına net bir çizgi çekmelidir.

---

44 Türkiye yok edilmelidir. (ç.n.)

Sona doğru gelirken bir düşüncemi açıklamama izin verin. Köklü bir çözümün ateşleyebileceği bir dünya savaşının patlak verdiğini görme korkusu, Avrupa'nın Şark Sorunu hayaletinden kurtulmasının ve hızlı hareket etmesinin önünde her zaman engel olmuştur. Evet, gün geçtikçe topyekûn bir savaş tehlikesi yaklaşıyor. Zamanın, rakibin direnme gücünü arttırdığını unutmamalıyız. Yani son yıllarda İslâm ümmeti arasında gittikçe daha güçlü şekilde hissedilen dayanışma duygusundan bahsediyorum. İletişimin hızlandığı çağımızda, on veya yirmi yıl öncesine kıyasla artış göstermiştir.

19. yüzyılın ateşli Haçlılarının dikkatini, Asya'da ve Afrika'da her yere yayılan ve öğütleriyle okurların ruhlarına bizden daha iyi hitap eden Müslüman basının önemine dikkat çekmek yersiz değildir. Günlük ve aylık yerel gazeteler, Türkiye, Hindistan, İran, Orta Asya, Java, Mısır ve Cezayir'de derin etki göstermeye başladı. Avrupa'nın İslâm'a dair düşündüğü her şey ve attığı her adım, yıldırım hızıyla bu ülkelerde yayılıyor. Kervanlar ise bu söylentileri Çin'in iç kısımlarına, ekvator bölgesine ve haberlerin garip şekillerde yorumlandığı Cape Town'a kadar götürüyorlar. Toplantılarımızda konuşulanlar birer kıvılcım gibi etrafa yayılıyor ve yavaş yavaş tehlike saçan alevler hâline geliyor.

Kırım'da çıkan *Tercüman* Gazetesi'nin satır aralarında geçenler İstanbul'daki *İkdam* ve *Hakikat* Gazetelerinde tekrarlanıyor, çok geçmeden de Kalküta'daki Müslüman Vakayinamesi'nde [*The Moslem Chronicle*] bazı şerhlerle yeniden yorumlanıyor.

Panislamizm, şu an için birbirine ince ipliklerle bağlı gibi görünüyor. Fakat Sünni Müslüman dünyanın manevi lideri olarak tanıdıkları halifeye karşı açık bir tehdit veya saldırı olması durumunda, bu ipler kolayca güçlü bir demet hâline gelebilir ve topyekûn bir savaşa sebebiyet verebilir.

Bu sebeple öfkeyle hareket edip herkese zarar verecek ve bütün dünyayı yangına götürecek böyle bir olaya sebep olmanın kime faydasının dokunacağını merak ediyorum.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK HANIMLARI, TÜRKLERİN ISLAHATI

Fransızcadan Tatarcaya Tercüme Eden:
Fatih Kerimî

Tatarcadan Türkçeye Sadeleştiren:
Emre Özsoy

MÜTERCİM TARAFINDAN BİR İKİ SÖZ

Genellikle Müslümanlar ve özellikle de biz Rusya Müslümanları, ulum ve maarifte, hüner ve sanayide başka milletlerle karşılaştırıldığımızda geride kalmışız. Birçok ahval ve efkârımız yeniliğe ve düzene girmeye ziyadesiyle muhtaçtır. Zamana göre yenilik ve ıslahatın gerekli olduğunu anlayan adamlar da hiç yok değildir. Lakin işe neresinden başlamalı? Bu kadar derin bir gaflet uykusuna dalıp karanlık ve cehalet altında kalmış bir milletin yardımına nasıl yetişmeli? İşte buraları bir miktar müşküldür.

Lakin her derdin bir dermanı ve her şeyin bir sebebi olduğu gibi bu güçlüğün de çaresi bulunmaz değildir. Tarihî hadiselerle bilinmektedir ki bir milleti terakki ve maarif yoluna sokmanın en etkili ilacı ve en kolay yolu, o milletin kadınlarını eğitim ve öğretim yoluna sokmaktır. Zira her bir milletin kadınları, o milletin yarısını teşkil ettiğinden ve özellikle milletin geleceği olan çocukların ilk eğitim ve öğretimleri anneleri elinde olup onların fikirleri yle eğitildiklerinden, ıslahat ve yenilik hususunda kadınlara ziyadesiyle ehemmiyet vermek lazımdır. Terakki ve ıslahata kadınların eğitimleri üzerinden başlayan milletler az zamanda pek çok başarıya ulaşmışlardır.

Mensubu olmaktan iftihar ettiğimiz mukaddes dinimiz İslâmiyet'in kaideleri gereğince, erkek olsun kadın olsun herkesin ilim öğrenmesi farz ise de şeriatımızın felsefesinden haberi olmayan, mânâdan çok görünene ehemmiyet veren bazılarımız, bu gibi güzel hükümlere kendi kusurlu fikirlerine göre anlam vererek sıradan halkın fikrini bozmaya ve milletin cahil kalmasına sebep olmaktadır.

Rus, Fransız, Alman gibi ileri milletlere mensup kadınların sürekli olarak ulum ve maarifte ne kadar ilerlediklerini yazacak olursam, kendi fikrinde olmayanları "kâfir" yapmaktan başka hüneri olmayanlarımız, "bizim hâlimiz onlara (onlarla) kabil-i

kıyas [mukayese edilemez] değildir. Çünkü onlar Hristiyan, bizse Müslümanız," diyerek ahalinin fikrini şaşırtmaya hazır duruyorlar. Lakin bu biçareler bilmezler ki aritmetik, matematik, geometri, tarih, coğrafya, felsefe ve kimya gibi ulum ve fününun ne Hristiyanlığa ve ne de Müslümanlığa etkisi yoktur. Belki de insan olup dünyada yaşadığımız için lazımdır.

Bundan dolayı, yine bizim gibi İslâm dinine mensup olan Osmanlı kadınlarının ahval ve efkârını anlatıp bir miktar ibret aldırmak maksadıyla Fransızcadan bu eseri tercüme etmeye karar verdim.

Eserin sahibi Arapça, Farsça ve Türkçe lisanlarına vâkıf, geniş bilgi sahibi olan Avrupalı bir şarkiyatçıdır.

Osmanlı lisanında tatbikat, edebiyat ve Osmanlı tarihi hakkında araştırma yapmak için birkaç sene İstanbul'da kalmış ve Müslüman aileler arasına girerek onların bir takım ahlak ve âdetlerini öğrenmiş, sonra Avrupa'ya dönmüş. Burada kırk sene geçirip bir daha İstanbul'a gelince gözlemlediği yenilik ve ilerlemeden dolayı hayrette kalarak tekrar Avrupa'ya dönüşünde bu eseri yayımlamıştır.

Fatih Kerimî

TÜRK HATUNLARININ TECDİT VE ISLAHAT YOLUNA GİRMELERİ

Her dönemde ve her memlekette kadınlar erkeklerden daha fazla eski fikir taraftarı oluyorlar. Kendi bildiklerinden, eski örf ve âdetlerinden ayrılmamak hususunda inat ve karşıtlık gösteriyorlar. Bu hâl herkes tarafından bilinir. Ulum ve maarifin şu kadar terakki ettiği bir asırda; çok daha önceden erkeklerin, bozulmuş fikirler ve batıl inançlardan kurtuldukları bir zamanda, kadınlar hâlâ fikirlerini-düşüncelerini düzeltip eski bildiklerinden vazgeçemiyorlar. Olsa olsa yalnız Amerikan kadınları bu kuralın dışında olabilirler. Şark kadınlarında tutuculuk ve eski fikir taraftarlığının daha ziyade sağlam bir şekilde yerleşmiş olduğunu görüp, bunlar arasına yenilik ve ıslahat fikrinin girmesinin ziyadesiyle ağır ve müşkül olacağına inanmıştım.

Bundan kırk sene önce İstanbul'da, Osmanlı aileleri arasına girip yaşamaya muvaffak olan Avrupalıların pek nadir bulunduğu bir zamanda, ben bunların arasında iki sene kadar vakit geçirmiştim. Kendim, Müslüman adı alarak Osmanlılara yönelik sevgim ve lisanlarına vukuf ile şöhret kazandım. Türklerden birçok dostum da vardı. Bundan dolayı bana artık "kâfir" nazarıyla bakmıyorlardı. Lakin durum böyle olduğu hâlde, şu iki sene içerisinde harem odasıyla selamlık odasını ayıran "dolap" arkasından Türk kadınlarıyla ancak bir iki kelime konuşmaya muvaffak olabildim.

Şark'taki Müslüman kadınları, kendi başlarına tamamen ayrı yaşadıklarından dinî tutuculukları fevkalade artmıştı. Kendi dinlerinden olmayan bir adam için bunlarla münasebet kurmak pek zordu. Sultan II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid hanlar, Müslüman kadınların eğitim ve öğretimlerine bir miktar yardım etmiş ve bu konuda gayret göstermişlerse de bunun çok tesiri görülmemiş ve medeniyet nuru, harem odasına gereği kadar ulaşa-

mamıştır. Gerçi Osmanlı erkekleri Avrupa lisanlarını öğrenmeye başlamışlarsa da kadınları, böylesi bir yeniliğe asla meyletmiyorlardı. Hatta öğrenimini devam ettirmek için Paris'e gitmiş genç bir Türk öğrencisi, İstanbul'daki annesine fotoğrafını gönderdiği zaman zavallı kadın: "Oğlum kâfir oldu" diyerek endişelenip ağlamıştır. Lakin Türk kadınlarının o dönemde aldıkları eğitim ve öğretime nazaran böyle bir durumda bulunmaları doğal ve mazur görülebilir. Çünkü o dönemde gördükleri eğitim ve öğretim, zamanımız İran ve Orta Asya'daki Buhara ve Hive kadınlarının öğrenim durumlarından ileri değildi. Örneğin bazı saygın adamlar kızlarını okutmak için evlerine muallime getirtirlerdi. O muallime ya her gün gelip ders verip giderdi ya da tamamen o ailenin hanesinde yaşardı. Muallimenin öğrettiği şeyler okuma-yazma üzerine olmakla birlikte biraz da temel dinî bilgiden ibaretti. Ailelerin, muallimenin yaptığı işe ve verdiği derslere asla önem vermeyip en küçük bir sebepten dolayı çocuklarının eğitimlerini sona erdirdiklerine kendim pek çok kez şahitlik ettim. Kırsal kesimde yaşayanlar ve fakirler bir tarafa bırakılırsa en önde gelen varlıklı ve güçlü aileler içinde, kendiliğinden yani kopya ederek dahi bir mektup yazmaya veyahut edebî kitap ve risalelerden birini okuyup anlamaya kadir olan kadın-kızlar pek az bulunurdu. [Tamamen bizim şimdiki Kazan kadın ve kızlarının durumları gibi].[45]

Yüksek memurlardan birinin eşi ya da kızı biraz inanç usullerini biraz da amel ve ibadet kurallarını bilip bir de bunları ifade etmeyi başarırsa o, tamamen "allame" olarak kabul edilirdi. Hâlbuki coğrafya, tarih, felsefe ve doğa bilimleri gibi mühim fenlerden hiçbir şey bilmezdi. Hatta okumak, yazmak ve çeşitli şeyler öğrenmek için çok uğraşmaya müsaade bile verilmezdi. Çünkü okumak, yazmak ve bilimle meşgul olmak isteyen kadınlar, hemcinsleri arasında itibardan düşüp, onlara "sihirbaz" nazarıyla bakılmaktaydı. Osmanlı kadınlarının bu tarz fikirde bulunmaları Sultan Abdülmecid Han ve onun sadrazamı tarafından icrasına başlanan ıslahatı karşılıksız bırakıp, pek çok sıkıntıya sebep olmuştur. Hatta 1860 yılında İstanbul'da ilk defa tesis edilmiş kızlar mektebine, İstanbul aileleri tarafından pek çok defa engel olma teşebbüsünde bulunulmuştur. "Ben nasıl kı-

45 Parantez içinde yer alan cümle, Muhammed Fatih Kerimî'ye aittir. (ç.n.)

zımı mektebe gönderiyorum, bu hiç olacak bir şey midir? Âdeta edepsizliktir," dediklerini çok defa işittim. Yine kızların mektebe gönderilmesi hükümet tarafından zorunlu tutulmaya başlandığı zaman aileler, kızlar mektebi denilen bir rezalet ve maskaralıktan kurtulmak adına, kızlarını erkekler gibi giydirerek onları erkek çocuklar mektebine göndermeye başlamışlardı. Hülasa, her ne olursa olsun kendi bildiklerinde bir değişim veya onun yerine yeni bir şey geldiyse [alafrangalık] Avrupa âdeti diye gülerler ve ondan nefret ederlerdi. Bu fikirlerde bulunmayan kadınlara çok az rast geliniyordu. Fakat zaman içerisinde medeniyet ve maarif nuru Türk kadınlarının harem odasına girmeye başladı. Avrupa'da bulunup Türkiye'ye dönen yahut orada ikamet eden Türkler, İslâm kadınlarının öğretim ve eğitimindeki yenilik ve ıslahatın gerekliliğini anlamaya ve bundan bahsetmeye başladılar. Paşaların ve önemli ailelerin kadın ve kızları Fransızca lisan ve piyano çalmayı öğrenmek için kendi evlerine Avrupalı muallimler almaya başladılar. Hatta yaşayışları ve sohbetleri hakkında Avrupa'nın örf ve âdetini öğrenip onu uygulayacak derecede cesaret edenler görülmeye başladı. Lakin modern anlamda eğitim ve öğretim alan veyahut almaya başlayan bu gibi kadın ve kızlar, eski fikirli kadınlar tarafından "kâfirlik" ile suçlanarak her yerde maskara edilir ve bunlar hakkında söylenmeyen kötü söz kalmazdı. Çünkü bu modern eğitim görmüş kadınlar, birtakım edepsiz ve terbiyesiz İstanbul kadınlarının "orta oyun" namıyla yaptıkları maskaralıklarını ve yanlış fikirlerini terk ederek Fransızca ve Türkçe kitaplar okumaya ve yağmur yağması, gök gürlemesi, ay tutulması ve güneş tutulması gibi doğa olaylarının ne gibi bilimsel koşullarda oluştuğunu anlayarak kocakarı masallarından vazgeçmeye başlamışlardı. Eski fikirli yahut hiçbir fikri olmayan cahiller tarafından aşağılanmak ve kâfirlikle suçlanmak için daha ne lazımdır! Bununla birlikte Türk kadınları içerisinde fikrî anlamda büyük ilerleme kaydedenler yahut bir bilim üzerinde sebat edip uzmanlaşarak kaleminden güzel eser çıkanlar pek azdı. Sadece dinî meselelere vâkıf ve doğal yeteneğiyle, biraz düzgün şiir söyleyenlere rast gelinirdi. Mesela Fitnat ve Leyla hanımlar şairlikle bir derece şöhret kazanmışlardır.

Seyahat ettiğim zaman İran ve Orta Asya kadınlarının hayat ve yaşantılarını görüp ne kadar üzülmüş ve hâllerine ne kadar acımışsam, birkaç sene önceleri Türk kadınları için de aynı su-

rette üzülmekte ve onlara acımaktaydım. Çünkü her ne kadar terakki ve yenilik fikri Şark'ın kapısını çalmış ve erkekler arasında umumi hayatın inkılabı düşüncesi ve millî yaşantının ıslahı için kadınların eğitim ve öğretiminden başlamanın gerekli olduğunu bilenler var olmuşsa da yine de İstanbul'daki harem dairesinin Tahran, İsfahan yahut Buhara'daki harem dairelerinden farkı pek azdı. Lakin kırk sene kadar Avrupa'da yaşayıp yeniden İstanbul'a gelerek önceki dostlarım arasına girdiğim zaman, gittiğimden beri Türk kadınlarının durumlarında meydana gelen değişim ve büyük köklü devrimlerden oldukça hayrete düştüm.

Avrupa'dan gelip de birdenbire bunu gören herhangi bir seyyah, bunların hâlini belki yine beğenmezdi. Fakat önceki hâllerini bilen birisi için Şarklıların kalbine yerleşmiş tutuculuk ve eskilik fikrini bitirmeye kırk sene kadar az bir sürenin nasıl olup da yeterli olduğunu görmek herhâlde şaşırmaya değerdi. Gerek kıyafetleri gerek hâl ve tavırları ölçülü olup zarafet kazanmış, eskiden örtünmekte oldukları kalın ve ağır ferace gayet zarif bir şekle girmiş ve peçeleri, yüzlerini tamamıyla örtmeyip yukarı tarafı alnından ve aşağı taraftan ayaklarını geçmiyordu. Daha öncesinden giydikleri ağır ve çirkin sarı çizme hâlihazırda Avrupa kadınlarının giydikleri güzel ayakkabılara dönüşmüştü. Yürüdükleri zaman karşılaştıkları bir yabancıdan kaçmak ve ona nefret gözüyle bakmak âdetlerini bırakarak gayet serbest bir tavır ve ağırbaşlılıkla gezebilmek derecesine gelmişlerdi. Her ne kadar Türk kadınlarının kalbinde Asyalı kanı bitmemiş olsa da yine de ıslahat ve terakki yoluna girdikleri şüphesizdi.

Osmanlı Devleti, askerî ve mülkî hizmetlere Avrupalı uzmanlar kabul etmeye başladıktan sonra, Türkler bunlarla kaynaşarak siyasi ilişkilerini ve yaşam tarzlarını ıslah etmeye başladıkları gibi onların vasıtasıyla kadın ve aileleri arasına da maarif ve medeniyet girmeye başlamıştır. Türk hatunlarının yenilik ve terakki yoluna girmelerinin nedeni Avrupalılarla kaynaşmaları ve Avrupalı muallimeler olmamışsa da en başlıca nedeni, yirmi seneden beri Türkiye'de tesis edilmekte olan kız mektepleridir. İstanbul'un âdeta her mahallesinde ve başka şehirlerin her birinde genç kızların eğitim ve öğrenimi için özel mektepler kurulmuştur. Kızlarını okutmak, onların yazmasını sağlamak ve özellikle mektebe göndermek hususunda Türklerin tutuculukları daha öncesinden malum olduğundan, bu defa İstanbul caddelerinde

ellerine kitap ve defter almış Müslüman kızlarının bölükler hâlinde mekteplere devam ettiklerini görünce hayretimden şaşırıp kaldım. Bir gün, kızlar mektebinden birine giderek güzel ve hoş sesli bu öğrencilerin derslerine çalıştıklarını ve muallimelerinin sordukları sorulara asla duraksamadan cevap verdiklerini gördüğümde şaşkınlık ve hayretim bir kat daha arttı. Kızlara özgü ilkokul ve ortaokul gibi çok sayıda sıradan mekteplerden başka yüksek ilimler, yeni fenler ve Avrupa lisanları ile çocuk eğitimi gibi diğer gerekli ilimlerin öğrenimi için Dârülmuallimât namında büyük bir mektep vardır. Bu mektepte muallimeler ve mürebbiyeler yetişmektedir. Yine kızlara özgü güzel sanatlar ve sanayi mektepleri vardır ki bunlarda resim, nakış, dikiş ve aşçılık gibi kadınlara gerekli birçok şeyler öğretilmektedir. Sözün özü; Türk kadınları şeriattan ziyade örf ve eski âdet kaynaklı olarak muhafaza edilmiş harem yaşantısını tamamen temelinden değiştirecek bir derecede ileri fikirler elde etmeye başlamışlardı.

Tarihlerin şehadet ettiği üzere Endülüs muharebelerine iştirak edip muzafferiyete sebep olan yahut çeşitli ilim ve fenlere sahip olup eğitimin yayılmasına hizmet eden ve başka katkılar sunan, edebiyatta şöhret kazanan Müslüman kadınlar akıllara getirilirse, Türk kadınlarının da terakki ve ıslahata ciddi bir surette teşebbüs edip milletin selametine ve istikbalin saadetine sebep olmaları ihtimalden uzak değildir. Birkaç sene evvel İstanbul'da kadınlara özgü bir gazetenin tesis edilmesi, bu ümidin temelsiz olmadığına delildir.

Osmanlı kadınları, bu gazeteye zamanın gereğine uygun bir surette iştirak ederek kendilerine yeni bir yol açmışlardır. Hakkında biraz açıklama yapmak istediğim bu gazetenin ismi *Hanımlara Mahsus Gazete* olup müdürü Tahir Bey isminde milliyetperver bir Türk'tür. Bu gazetenin birinci sayısında müdür, gazetenin amacı ve programı hakkında diyor ki:

> "Bir memleketin terakkisi için kadınların eğitim ve öğrenimine büyük ihtiyaç vardır. Bir millet, ailelerin birleşmesiyle meydana gelir. Ailenin bir parçası olan erkek, ilimle meşguliyetinden kazandıklarıyla kendisini güzelleştirir; oysa kadın bundan mahrum kalırsa hem o aile hem de ailelerden meydana gelen toplumsal hayat çok da ileri gitmez. Çünkü bütün parçaların birlikte terakki etmesi lazımdır. Kadın ne kadar bilgili-eğitimli olursa, onun verdiği eğitimle büyüyecek çocuk da o kadar yüksek bir eğitim almış olur. İleride mensup olduğu milletin terakkisi

ve mutluluğu için çalışacak adam, bu çocuktur. Kadınlar, insanlığın annesidir. Onların eğitim ve öğrenimi, gelecekte bir milletin mutluluğunu, iyiliğini temin eder. Kadınların eğitim ve öğrenimi için açılan ilk, orta ve yüksek mekteplerden yetişen kızların ilmin ve fennin çeşitli alanlarından faydalandıkları görülmektedir. Sahip oldukları zekilik ve zihin açıklığı sayesinde gayret ederlerse daha fazla ilerleyecekleri şüphesizdir."

Gazetenin müdürü, bilgi sahibi kadınlara başvurarak gazeteye yardım ve desteklerini talep ettiği vakit, Macar muhacir merhum Osman Paşa'nın kızı Nigâr Hanım, tarihçi merhum Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım ve diğer birçok bilge kadınlar ve kızlar, memnuniyetle yardımda bulunacaklarını ve kendilerine özgü böyle bir gazetenin yayımlanmasından dolayı fevkalade memnun olduklarını beyan etmişlerdir.

Zikredilmeye değer birinci makale, "Mai Çoraplıları Misal Tutalım" başlığıyla Fatma Aliye Hanım tarafından gönderilmiştir. Hanımefendi diyor ki:

"On beş yirmi sene önceleri bizim kadınlarımız tamamen cehalet içinde bulunuyorlardı. Şimdiki hâlde kadın ve kızlarımızın eğitim ve öğretimi için açılan mekteplerin ve onlardan yetişen aydın fikirli genç kadınların hâline bakacak olursak, şu kısa zaman içerisinde ulaştığımız terakki teşekküre layıktır. Hanımlar arasında umumi eğitimin yayılmasını sağlayan *Hanımlar Gazetesi* ilerlememizin bir delilidir. Bu gazete, yazar hanımların eserlerine yer vermek için yayımlanıyor. Bir kere kendimize bakalım. Ne hâldeyiz? "Kadınlar için okuma-yazma bilme-öğrenme konusu gerekli mi değil mi?" meselesi artık kesin surette halledilmiştir. Kadınlarımız kalemi ellerine aldılar. Basılmaya ve üzerinde fikir yürütmeye layık eserler yazmaya güçlerinin yettiğini gazetemizin birinci sayısı ispat ediyor. Bizim bu şekilde eğitim alanında kazancımız ve terakkimiz için gayret gösteren ve yardım eden erkekler, yalnız Türk kadınlarının değil belki yabancı ve medeniyetin bütün kadınlarının teşekkürünü hak etmektedir. Bir dereceye kadar ileri gitmeyi başarmış bir cemiyetin erkeklerinin, eğitim ve öğretimi hususunda kadınlara her zaman yardım ve yol göstericiliği yaptıkları malumdur. Bu gibi eğitim destekçilerinin sayısının bizde de günden güne yükselmesi ve bize yardımlarının artması, erkeklerimizin tam anlamıyla terakki yoluna girdiklerini kanıtlamaktadır."

"Her memlekette terakki ve ıslah yoluna erkekler, kadınlardan önce dâhil olmuşlardır. Bundan dolayı ilk zamanlarda kadınların bu yolda ilerlemesine kıskançlıkla bakarak, eğitim denilen hazineye sahip olma hakkını sadece kendilerine ayırmak istemişlerse de terakki edip fikrî

anlamda aydınlandıktan sonra kadınların okumak, yazmak ve çeşitli ilimler öğrenmelerine günah demek şöyle dursun, belki eğitimli kadınların varlıklarıyla iftihar etmeye başlamışlardır."

Diğer bir yerde Fatma Aliye Hanım diyor ki:

"Kadınlarımızın terakkisi hususunda İslâm dünyasında ortaya çıkan meşhur kadın bilginlere bağlılık gösterelim. Müslüman kadınlarının ellerine kalem almaları yalnız şimdi ortaya çıkan bir şey değildir. Belki çok eski vakitlerden itibaren Müslüman kadınları çeşitli fünun ve edebiyatla meşgul olmuşlardır. Eğer o vakitlerde gazeteler olsaydı Müslüman kadınları, gazetecilik alanında da kendilerini gösterip terakki ederlerdi ve günümüzde meşhur kadınlar arasında isimleri zikrolunurdu."

Şüphesiz Fatma Aliye Hanım Türk kadınları arasında nadir bulunanlardan ve hatta Avrupaî anlamda da çabuk anlayan, kavrayan ve bilgi sahibi kadınlar cümlesinden sayılanlardandır. *Nisvan-ı İslâm* ismindeki çalışması ve kaleme aldığı diğer eserler, Avrupa dillerine de tercüme edilmiştir. Türk kadınları için ciddi bir surette eğitim ve öğretim görmek ziyadesiyle gayrete, son derece yeteneğe ve kabiliyete bağlıdır. Çünkü Avrupa kadınları sadece Batı bilimleriyle öğrenimlerini tamamlıyor ve bilgilerini arttırabiliyorlar. Hâlbuki Türk kadınları birkaç çeşit Avrupa lisanı öğrenmeye, Doğu medeniyetine vâkıf olmaya ve özellikle fıkıh ve İslâm akaidi ile Arap, Fars ve Türk edebiyatını öğrenmeye muhtaçtırlar.

Fatma Aliye Hanım yazım ve ifade tarzındaki üslubu ve etkileyiciliği, ifadesindeki şiddet ve tesirinden eksik olmayan bilgisi ve eğitimiyle de Doğu dünyasına vâkıf olanlarca hayret edilmesi gereken bir isimdir. Türklerin edebî lisanı üç dilden oluşması bakımından etkileyici ve güzel yazma gücüne sahip olmak, eli kalem tutan erkekler arasında da nadirdir. Bununla beraber Fatma Aliye Hanım hem Batı hem de Doğu edebiyatına ciddi surette vâkıf olmuştur.

Hanımlar Gazetesi'nin yedinci sayısında Fatma Aliye Hanım diyor ki:

"Tanrı, bu âlemde hiçbir şeyi gereksiz yaratmamıştır. Yetenek ve kabiliyet, başarının nedenidir. Kadınlarda da kabiliyet ve yetenek eksiksiz olarak mevcuttur. Böyle olduğu hâlde, kadınlar neden erkeklerden geride kalmışlar diye benden sorulacak olursa, birtakım ince bahislere

girişip can sıkmadan kısaca şöyle cevap vereceğim: On sene önce erkeklerimizin kendileri terakki etmemişlerdi. Kadınların, erkeklerden daha zayıf olduklarını inkâr etmek mümkün olmadığından bu kadar uzun süre geride kalmalarına şaşırmamak gerekir. Evet, kadınlar fiziksel olarak erkeklerden zayıftır ama duygusal bakımdan onlardan daha yüksektedirler. Bu da az bir erdem değildir. İslâmiyet öncesi Araplarda kız çocuğunun dünyaya gelmesi büyük bir felaket ve uğursuzluk sayılıyordu. Ancak İslâmiyet'ten sonra kadınların hâli iyileşerek erkeklerle karşılıklı vazifeleri belirlenip doğru bir yola girmiştir. İşte o zamandan itibaren kadınlara terakki ve eğitim kapısı açılıp her bir Müslüman kadına inancını ve dinini bilmesi için okumayı ve yazmayı öğrenmek dinen farz ve mecburi olmuştur."

Fatma Aliye Hanım başka bir yerde diyor ki:

"Kadınlar için bir miktar ulum ve fününa sahip olmak hiç şüphesiz zaruridir. Her biri büyük bir bilgin yahut filozof olsun demiyorum lakin kendi hayatları için zaruri olacak kadar bilmeleri lazımdır. Bir kadının dükkândan alınan ekmek, tuz yahut her gün gelip giden sucu ve sodacı[46] hesaplarını tebeşirle kapı kenarına veyahut bıçakla yontup bir ağaç üstüne işaretlemesindense düzenli bir defter tutup günlük harcamasının detaylarını yazması elbette hayırlıdır."

Diğer bir makalesinde Fatma Aliye Hanım, Türk kadınlarını terakkiye davet ederek Avrupalıların dediği gibi Müslüman kadınlarının esir ve hürriyetten mahrum bir mahlûk olmadığını ispat etmek için tarihe başvurarak, ulum ve fününda şöhret bulan ve kendisini gösteren birçok İslâm kadınının tercüme-i hâlini beyan ediyor ve diyor ki: "Meşhur ve erdemli Müslüman kadınları pek çoktur. Fakat güçlük şurasındadır ki ilk olarak bunların hangisinden zikre başlamalı. Çünkü Avrupalıların Leydi Montagu, Madame de Sévigné veya Madame de Staël'ine karşılık İslâm dünyasında bunun gibi meşhur kadınlar binlerce sayıdadır. Süyûtî, yalnız kendisinin eğitiminden geçen yüzden fazla kadın bulunduğunu yazıyor. O hâlde başka müderrisler yanında eğitim ve öğrenim görenlerin miktarı oldukça fazla olması gerekir. O vakitlerde öğrenimini tamamlayan kadınlara şeyha deniliyordu." Şeyhadan kastedilen, dinî konuda aydınlanmış yahut sofiye demek olmayıp muallime yahut müderrise demek olduğunu Fatma Aliye Hanım ayrıca beyan ediyor. Zaten o vakitlerde şeyh diye bugünkü gibi müritlerin toplandığı misafirhane yahut

46 Temizlik malzemelerinde kullanılan bir çeşit tuz. (ç.n.)

tekke sahipleri kastedilmeyip dil ve cümle bilgisi, dinî ilimler ile felsefe ve diğer bilimlerde ders veren medrese [darülfünun] sahipleri kastediliyordu.

Fatma Aliye Hanım, meşhur Müslüman kadınları cümlesinden evvela Ebu Said zamanında İran'da yaşayan Safiye Zahide'yi zikrediyor. Türklerin İran'da hüküm sürdüğü zamana rast gelen bu kadın, Türk neslinden biri olarak büyük bir medrese sahibesi olmuş. Bilgisiyle fevkalade ün kazanarak eğitiminde öğrencisi olarak çok sayıda erkek ve kadın bulunuyordu. Şeyda[47] da zikredilmeye değer ve tarihçe büyük bir ehemmiyete haizdir. Gerçi babası vezirdi ancak bu kız, ulum ve fünundan ders vererek şöhret kazanmış, kendisini göstermiş ve birçok bilgin yetiştirmiştir. Atası zengin ve cömert bir kişi olduğundan çok sayıda büyük binalar inşa ettirmiştir. Şaşılacak şey şurasındadır ki geçen zaman sebebiyle bu binalar yıkılıp harabeleri bile dağılmıştır. Lakin Ebu Nasır b. Ahmet'in kızı Şeyda'nın saygıdeğer adı daima bakidir. Fatma Aliye Hanım diyor ki:

> "İbn Haldun'u[48] tekrar etüt ettikten sonra hayretim daha da arttı ve kendi kendime dedim ki: 'Aralarında bir miktar bilgi sahibi çok az kadın yetişmiş Avrupalılar nasıl olup da İslâmiyet, ilerlemeye engeldir diye zannediyorlar. Hâlbuki İslâmiyet ulum ve fünun sahibi olan çok sayıda kadın yetiştirmiştir. Müslüman kadınlarının bilim ve öğrenimde ne kadar terakki ettiklerini Avrupa'nın bilgili kimseleri dahi onaylamaktadır. Amerikan kadınlarından biri İbn Battuta'nın Fransızcaya tercüme edilmiş büyük bir eserini inceleyip okuduktan sonra benimle konuştu. Fâtıma bint Alâeddin[49] ile Sittülvüzerâ bint Ömer[50] hakkında yazılmış şeyleri ayrıca dikkatle okumuştur. İbn Battuta, Bağdat'a vararak şehrin ünlü bilgini Sirâceddîn'in meclisinde bulunduğu vakit adı geçen 'malumatımın hepsini şeyhamız Fâtıma bint Alâeddin'den aldım' diye yazılmış yerleri ayrıca dikkatini çekmiştir. Hakikaten doksan iki yaşına gelmiş vezire, ehemmiyeti malum olan tefsir ilminde eksiksiz bir maharet ve yetkinlik sahibi olmuştur. Mısır'ın yüksek medresesine davet olunduğu vakit pek çok meşhur âlimler dinleyici sıfatıyla onun derslerine katılmışlardır. Endülüs'te yetişmiş meşhur edebiyatçı Aruzia bilhassa zikredilmeye değerdir. Hayır kurumları ve eğitim alanında kendi adıyla anılan çok sayıda eserlerinden başka aruz veznine de

47 Kerimî'nin çevirisinde Şehide. Vámbéry'nin metniyle tutarlı olması için Şeyda olarak yazılmıştır. (ç.n.)
48 Fransızca metinde İbn Hallikân. (ç.n.)
49 Kerimî'nin çevirisinde Fatıma bint'ül Adl. (ç.n.)
50 Kerimî'nin çevirisinde Vezire bint Ömer el-Münci. (ç.n.)

bizzat kendi adını vermiştir. Kadınların kaleminden çıkması bakımından fevkalade öneme sahip Kâmil adlı eseri, pek az adam tarafından anlaşılabilmiştir. Hatta sonrasında İstanbul'da basılmış fakat erkekler içinde de bunu layıkıyla anlayan adam pek az bulunmuştur."

Fatma Aliye Hanım daha birçok meşhur İslâm kadınlarının adını zikrettikten sonra diyor ki:

"Bu kadınların, genel olarak hürmet ve rağbete kavuşmaları, herkes tarafından alkışlanmaları, güzel gözleri, siyah kaşları ve uzun saçları için değildi, belli ki ilim ve irfanları ile yüksek faziletleri içindi."

Fatma Aliye Hanım Şark kadınlarının en eğitimlisi olduğundan, *Hanımlar Gazetesi*'nin 37. nüshasında "Osmanlı Genç Kızlarının Talim ve Terbiyesi" başlığıyla yazdığı makalesini de burada zikretmeden geçemeyeceğim. Fatma Aliye Hanım diyor ki:

"Medeniyetin terakkisi dünyadaki bütün insanları bir cemiyet hâline getirerek insanoğlunun birbiriyle olan münasebetini fazlasıyla arttırdığından, bir âdem için aynı zamanda hem Batı medeniyetine hem de Doğu medeniyetine vâkıf olmak zorunluluk hâline gelmiştir. Bundan dolayı Şarklılar hakkında yanlış ve gülünç bir fikirde bulunmamak için Avrupa kadınlarının, Doğu'nun örf ve âdetlerinden haberdar olmaları ve onların yaşayış ve ahlakı hakkında bir miktar fikir hâsıl etmeleri lazımdır. Bizim kadınlarımız da Avrupalıların ayıplama ve tenkitinden kurtulmak isterlerse bir miktar onların örf-âdetine ve yaşayış biçimlerine vâkıf olmaları icap eder. Her milletin kendine mahsus usul-i terbiyesi, örf ve âdeti vardır. Mesela İngilizler ile Amerikalıların usul-i terbiyesi Fransızların usul-i terbiyesinden tamamen farklıdır. Bir İngiliz kızı sokakta gezineceği vakit ona nezaret için yanına bir arkadaş verilmesi, onun hakkında bir aşağılama sayılıyor. Çünkü onların terbiyeleri gereğince namus ve iffetini muhafaza etmek hakkı kendisine bırakılmıştır. İngiliz kadın ve kızlarında istedikleri kadar yalnız başına seyahat etmek, âdet hükmüne girmiştir. Aksine Fransızlarda genç bir kızın yalnız başına gezinmeye çıkması ayıp ve suç nedeni olan bir hareket sayılıyor. Onlar kızlarını akrabasından yahut komşusundan birinin refakatiyle gezdiriyorlar. Bir Fransız kadınındaki malumat, Amerika yahut İngiliz kadınlarındaki malumatın aynısı olsa da terbiyeleri birbirinden farklıdır. Fransız kadını güzel tarzla konuşmayı ve modaya uygun şekilde giyinmeyi öğrendiği gibi ötekiler de kendilerine mahsus görgü kurallarını muhafaza etmektedirler. Bizdeki usul-i terbiyeye gelince; Fransız mürebbiyelerinden eğitim gören genç kızlarımız Fransız terbiyesi alıyorlar. Alman mürebbiyelerinden eğitim görenlerimizse Alman terbiyesi alıyorlar. Bu gibi farklı usul-i terbiyeler bizim için pek de faydalı değildir. Yukarıda belirtildiği şekliyle her milletin kendine mahsus bir usul-i terbiyesi olduğundan Osmanlıların kendi hayat ve

yaşayışlarına uygun millî terbiye usulleri olmalıdır. İslâmiyet, kadınlar arasında bilgi ve eğitimin yayılmasına asla mâni değildir. Böyle olduğu hâlde Müslüman kadınlarının genellikle bu kadar cahil oluşları neden ileri gelmiş diye benden sorulursa cevabında derim ki: İslâm kadınlarında cehalet çoktan başlamıştır. Ama bilhassa Türk kadınlarına gelince bunların cahillikleri Osmanlıların İran'ı ele geçirmesinden itibaren başlamıştır. İran kadınları, cehalet ve esaret zinciri altında ezilmekteydiler. Bizler, İran medeniyetinin edebiyat ve şiirini kabul ettiğimiz vakit kadınların terbiyesine de onların gözüyle bakmaya başladığımız için kadınların eğitimi konusuna bu derece önem verilmeyip cehaletlerine sebep olunmuştur."

İşte yukarıdaki ifadelerden anlaşılıyor ki Türk kadınları kendilerinin şimdiye kadar içine düştükleri cehaletlerinden kurtulmak için çare aramaya başlamışlardır. Osmanlı muharrirleri içinde birincilik mevkiini şüphesiz Fatma Aliye Hanım kazanıyorsa da edebiyat ve fününa hizmet eden diğer kadınlar da vardır.

Fatma Aliye Hanım'dan sonra Nigâr Hanım geliyor. Her ne kadar kendisi aslen Avrupalı olsa da tamamen İslâm terbiyesi almış ve Osmanlı edebî lisanını fevkalade etkileyici şekilde yazmaktadır. Birkaç sene önce yazdığı manzumeleri şöhret kazanmasına sebep olduğu gibi figan-name tarzında yazıp neşrettiği *Efsus*[51] adlı eseri de büyük ve kudretli bir şairliğe sahip olduğunu ispat etmiştir. *Hanımlar Gazetesi*'nin 16. nüshasında "Hicran-ı Ebedî" başlığıyla neşrettiği şiirleri de edebî kıymet yönünden evvelkilerden eksik değildir. Yine *Hanımlar Gazetesi*'nin 23. nüshasında "Bahtiyarlık Zenginlikte Midir?" başlığıyla neşrettiği makalesi, nesir yazanlar arasında kendisini göstermesine yetmiştir.

Hamiyet Zehrâ Hanım'ın güzel nasihatleri kendi hemcinsleri için istifade edilebilecek şeyler olduğu gibi onun yazma ve kurgu biçimi de etkileyici ve parlaktır. Bu hanım Türk kadınlarına aile yaşantısını tavsiye ederek erkeklerine ve çocuklarına karşı vazifelerinin kusursuz bir şekilde icra ve ikmalini nasihat ediyor. Bu kadının fikrine göre kadınların, pek derin bilgi sahibi olmaları o kadar istenilen bir şey olmayıp kendilerine lüzumu kadar tarih, coğrafya ve matematik bilgisi gereklidir; sonrasında ziyadesiyle aile hayatına fikir yormaları lazımdır. Bu kadının yazdığı

51 Kerimî "Efsun" olarak çevirmiştir. (ç.n.)

şeylerin çoğu kendi hemcinslerine dinî nasihatler ve ahlak kurallarından vermekten ibarettir.

Fatma Fahrünnisa Hanım[52] da Osmanlı kadınlarına millî terbiye verme taraftarıdır. Dinî tutuculuk üzerinde çok durmayıp eserlerini pek yetkin bir şekilde yazıyor. *Hanımlar Gazetesi*'nin 16. nüshasında "Romanlar ve Tiyatro" adıyla yazdığı bir makalesinde roman okumanın ve tiyatroya gitmenin kadınlar için zararlı olduğunu göstermek istemiştir. Bununla beraber bu hanım büyük kadın yazarlardan sayılmaktadır. "Hüdavendigar Vilayetinde Bir Seyahat" başlığıyla yazdığı makalesi yeni tarz ile yazılmış Türkçe yazıya örnek olmaya layık önde gelen eserlerdendir. Seyahate ilişkin bu hikâyesi, birtakım şiirsel tasvirlerle dolu olarak yazarının ne kadar geniş fikirli olduğunu ispat etmektedir.

Araştırma ve yazmayla meşgul olan Osmanlı kadın ve kızlarının adları çok daha fazladır. Bunların çoğunluğu doğa tasviri ve aile hayatı üzerine ilmi ve edebî makaleler yazmaktadırlar ki yeni Osmanlı edebiyatınca her biri oldukça önemlidir. Bu kadın yazarlardan bazısı daha ziyade mühim olan çocuk eğitimi [pedagoji] ve ahlaka dair gayet gerekli ve faydalı şeyler yazmaya başlamışlardır. Bu anlamda Makbule Leman, Emine Vahide ve Remziye Hanımlar bilhassa zikredilmeye değerdir.

Makbule Leman Hanım'ın bazı eserleri mesela "Hüsn-i Muâmele" adıyla yazdığı makalesi, kadın kaleminden çıkan eserlerin en iyilerinden sayılmaya layıktır. Emine Semiye Hanım[53] adab-ı muaşeret ve çocuk eğitimine dair gayet hoş ve rağbet edilen hikâyeler yazarak hemcinslerine hizmet etmektedir. Bunlardan başka yine isimlerini beyan etmeksizin gerek yukarıda adı geçen *Hanımlar Gazetesi*'yle ve gerek diğer günlük ceridelerle her türlü köşe yazıları ve makaleler neşreden ve yine her türlü ilmî ve fennî konuşmalara katılarak, hatta erkeklerle kalem yarıştırmasına girişen kadınların sayısı da az değildir.

Tarafsız bir şekilde düşünüldüğünde de anlaşıldığı üzere Türk kadınlarının durumları ve fikirleri ciddi surette bir inkılap yolundadır. Bu inkılabın bir an evvel ortaya çıkmasıyla durumlarının ıslah olunmasına mevcut toplumsal şartlar kötü surette engel teşkil etse de zamanla bu da yok olacaktır.

---

52 Tatarca metinde sadece Fahrünnisa Hanım şeklindedir. (ç.n.)
53 Tatarca metinde Emine Seniha Hanım şeklindedir. (ç.n.)

Osmanlı kadınlarıyla konuştuğum vakit bazen söz kadınlar meselesine geliyordu. Bunlar Avrupalıların zannettikleri gibi kendilerinin evlerde kapanıp kalmalarına bir esaret nazarıyla bakmıyorlar. Aksine dünyanın gam ve kederinden kurtulmak olarak, işsiz-güçsüz evlerinde rahat bir ömür geçirmeyi, erkeklerine karşı sürdürdükleri eksiksiz itaatkârlıklarının mükâfatı sayıyorlar. Türk kadınları çoğu zaman bana diyorlardı ki: "Hayat ve geçimimizi temin için bizim maaş ve memuriyet arkasından gezmeye yahut hüner ve sanatla uğraşıp cins-i latifliğimize zarar getirmeye ihtiyacımız yoktur. Bunlar erkeklerimize ait iştir. Vazifemiz, hanemizin iyi bir şekilde idare edilmesine, evladımızın terbiyesine ve kocalarımızın rahatına bakmaktan ibarettir." Doğrusu Türk kadınları bu vazifelerini layıkıyla yerine getiriyorlar. Bununla beraber hanelerinde büsbütün kapanıp da kalmıyorlar. Her istedikleri yere o kadar serbest gidiyorlar ki bizim Avrupa kadınlarında bile bundan daha fazla hürriyet yoktur. Avrupalıların Müslüman kadınları hakkında besledikleri fikirler tamamıyla doğru değildir. Gerçi bunlarda Avrupalılar gibi balolara, konserlere, umumi bahçelere ve akşam cemiyetlerine toplanmak âdetleri olmasa da matbuat ve Avrupalılarla günden güne artmakta olan münasebet, muhafazakârlık duvarına büyük büyük delikler açmaktadır.

İşte kısaca tercüme ettiğim eser burada bitiyor. Bir Avrupalının kaleminden çıkmış bu sözlerden ibret almak mümkündür. Kaleme sarılmak, eser yazmak ve matbuata dâhil olmak asrı günümüzde en büyük faziletlerdendir. Osmanlılar, diğer Avrupa milletlerine nazaran ulum ve maarif, sanat ve sanayide geride oldukları hâlde kadın ve kızları arasına kadar şu derece maarifin yayıldığını, Avrupa tarafından tanınacak derecede ünlü kadın yazar ve şairlerinin olduğunu ve kendimizin "Peygamber varisliği" davasında olan ve medreselerde yirmi sene tahsil ettikten sonra kırk seneden beri talebe toplayıp ders verdiği hâlde ne Arapça ve ne de kendi lisanımız olan Türkçede doğru ve açık bir mektup yazabilecek yeteneği, fen bilimlerinden ve dünya ahvalinden hiçbir haberi olmayan erkeklerimizi dikkate alacak olursak hâlimize ağlamak lazım gelir.

Başka milletlerin erkek ve kadını, büyük ve küçüğü, ulum ve maarife tam bir alçak gönüllülükle diz çöküp o ilahi ışığın feyzinden istifade etmeye çalışıyorlar. Hakikaten doğru yol almış-

lar, büyük bir hızla kati mesafe alıyorlar. Bizimkilerse gereksiz konular üzerinde tartışarak beyhude vakit geçirip kısa giyimli, uzun bıyıklı adamları kâfir yapmakla uğraşıyorlar. Bir cemiyetin hâlini büsbütün farklılaştırmak, onda tam manasıyla yenilik ve ıslahat vücuda getirmek için ailede sözü geçen ve etkili olan kadınların durumlarını ıslahtan başlamak gereklidir. Bundan dolayı kadınlarımıza öğretim ve eğitim verelim ki milletimiz buna ulaşıp dünya ve ahirette mesut olsun.

Zaman zaman terakki
Cihan, cihan ulum
Olur mu cehl ile
Kabil-i beka-yı cemiyet.

TÜRKLERİN ISLAHATI VE BİR MUHAREBE-İ UMUMİ MUHATARASI

Yukarıdaki[54] iki fasılda beyan edilen ifadelerden Türklerin gerek fikrî anlamda ve gerekse yaşam tarzlarını ıslah yolunda günden güne ileri gittikleri anlaşıldı. Bu durum kesin bir surette ispat ediyor ki:

Birincisi; Osmanlı Türklerinde Avrupa medeniyetiyle ilerlemeye kabiliyet ve yeteneği olduğunu, ikincisi; kırk yıl içinde Türklerde ne kadar yenilik ve ıslahatın vücuda geldiğini gördüklerini ve toplumun tamamen terakkiye yönelik yeteneği ve kendiliğinden meyli olduğunu, bunun yanında emek ve gayretlerinin de mevcut olduğunu, üçüncüsü; Türklerin gerek siyasi durumlarında ve gerekse yaşantılarında şimdiye kadar husule gelen terakki ve yeniliğin bir taraftan; İslâmiyet terakki ve yeniliğe mâni, Müslümanlar medeniyetten uzaktırlar diye yayılan genel düşüncenin geçersiz olduğunu ispat ediyor ve diğer taraftan da Türklerde medeniyetin yüksek bir mertebesine ulaşabilecek kabiliyet ve iktidar olmadığını zannedenlerin yanlış bir fikirde bulunduklarını meydana koyuyor.

Genel olarak dinler ve özellikle de hâkim milletlerin mensup oldukları resmî dinleri hiçbir zaman yenilik ve ıslahata taraftar olmamıştır. Avrupa medeniyetinin Kilise'yle asırlarca muhaberelerde bulunduğu akıllara getirilirse, kendisini kabul edenlerin fevkalade dindarlığıyla beraber, İslâmiyet'in yenilik ve terakkiye Hristiyanlık kadar mâni olmadığı görülmektedir. Türklerin medeniyet ve terakkide ileri gidememelerini nesil ve ırklarına dayandıranlar da vardır. Güya siyahiler gibi Ural ve Altay nesillerinde de medeniyet ve terakkinin yüksek mertebesine ula-

54 "Kırk yıldan beri Türklerdeki Islahat" ve "Türk Kadınlarının Terakki ve Teceddüde Meyilleri" namları altında daha iki fasıl mevcut olup bunlardan ikincisi Türk Kadınları başlığıyla tarafımdan tercüme edilmiştir.

şabilecek iktidar ve kabiliyet yoktur. Avrupalılarınsa müthiş bir ilerlemeye ulaşmış olmaları, onların Ari neslinden yahut Sami ırkından olmalarından dolayıdır.

Bizce bu sözlerin hiçbiri kabul edilmeye uygun değildir. Çünkü Darwin'in[55] insanı hep bir insandır. İnsanların yetenek ve iktidarları renklerine yahut derilerine tâbi değildir. Belki bulundukları yere, iklime ve tarihî durumlarına tabidir. Bununla beraber Osmanlılara sırf Ural ve Altay nesli gözüyle de bakılamaz. Bugünkü günde bu hükümeti teşkil eden kavimler Selçuklular, Türkmenler, Kürtler, Araplar, Rumlar, Ermeniler ve Slavlar gibi çeşitli ırklardan ibaret olarak türlü türlü nesillere aittirler. Bu memlekette medeniyet ve terakkinin yayılması için ırk meselesinin çok müdahalesi olmaz. Bundan dolayı Osmanlı hükümetinin böyle kötü bir hâlde kalmasını Türklerin nesline veyahut İslâmiyet'e dayandırmak Avrupalıların medeniyet ve terakkiye ulaşmalarını Sami neslinden ya da Ari ırkından olduklarına veyahut Hristiyanlığın tesiri ve nüfuzuna dayandırmak kadar büyük bir hatadır.

Bizim Avrupa medeniyeti Hristiyanlığa muhalif olarak meydana gelmiştir. Hâlbuki medenileşme ve terakkiye kabiliyetli yahut kabiliyetsiz olma konusunda Ural ve Altay nesline ait olmanın müdahalesi ne kadarsa, Şark'ın yenilik ve ıslahatına İslâmiyet'in engel olma durumu da o derecede azdır. Bununla birlikte muhalifler tarafından bu hususta Türkler aleyhinde getirilen itirazları zikretmekten geçemeyeceğim. Diyorlar ki:

> 'Birkaç asırdan beri Türkler, medeni olan Avrupa devletlerine komşu olarak yaşıyorlar. Bizimle daima münasebet ve kaynaşma hâlinde bulunuyorlar. Bizim medeniyet ve terakkiyatımız her vakit onların kapısını vuruyor. Kabul etmeleri için rica ediyoruz. Bu anlamda hiç durmadan baskı yapıyoruz. Lakin onlar yine medeniyetsiz! Yine medeniyetsiz! Asyalılık fikrinin nüfuz ve tesiri altından kendilerini hiçbir türlü kurtaramıyorlar. Bundan dolayı belki bunlar bir vakit Garp medeniyeti kazanırlar da Avrupa hükümetleri cemiyetine dâhil olurlar diye ümit etmeye asla gerek kalmıyor.'

55 Darwin insanın maymundan geldiğine kâin İngiliz bilim adamları tabiyesinden pek meşhur bir zattır.

İşte, meselenin hakikatine vakıf olmayanlar yahut işe yüzeysel olarak bakanlar böyle diyorlar. Sonrasında, Osmanlı hükümetinin yok edilmesiyle sonuçlanmasını isteyen Avrupa politikasının ortaya çıkmasına sebep de bu olmuştur. Buna rağmen siyaset adamları gerçeğe vakıfsalar da Türklerin çöküş ve yok oluşundan birer hisse bekledikleri için böyle demeleri kendi menfaatleri gereğincedir. Lakin tarafsız olarak adaletle bakan bir âdemin bu kadar büyük ve önemli bir mesele hakkında sessiz kalması uygun değildir. Kamuoyuna hizmet eden muharrirler kendi millî hisleri veyahut olumsuz siyasi görüşlerine yer vermeyerek tarafsız olarak muhakeme ile hakikati meydana koymaya çalışmalıdırlar. Ancak o vakitte güven duyulan biri olabilirler.

Her ne kadar Türklerde biraz ıslahatın meydana geldiğini ve gelişme yolunda bir miktar ileri gidildiğini beyan ettikse de biz bunlara tamamıyla medeni oldular demedik. Hatta yarım medeni oldular, yakında Avrupa milletleri derecesinde medeniyet kazanırlar da demedik. Kadınlarının eğitim ve öğretimi hususunda bunların ettikleri hata ve geride kalmayı, gösterdikleri ihmal ve kusuru biliyoruz. Cehalet ve gafletlerinden dolayı açılmış binlerce yaradan kan aktığını, hükümet ve milletin ah çektiğini ve Asya medeniyetinin eski fikirlerinden binlerce fersah uzakta olan Avrupa medeniyetinin inkılabı esnasında bu milletin uğradığı zorlukları ve ıstırapları biliyoruz.

Maarif ve edebiyatlarında, şimdiye kadar meydana gelmiş olan Avrupa medeniyetinin, siyasi idare şekli, adliye işleri, ticaret ve zanaatının tesiri pek cüzi olduğundan, nihayet Türkiye idaresinden kurtarılmış olan vilayetlerin (Romanya, Yunan, Sırbistan, Bulgaristan, Karadağ) yirmi-otuz sene zarfında gösterdikleri terakki, Türklerin birkaç asırda ortaya koydukları terakkiden daha fazla olduğunu da biliyoruz. Bununla beraber Türkiye'de terakki ve ıslahatın gerçekleşmesine engel olan diğer sebepleri bilmemek veyahut bilmezlikten gelmek de mümkün değildir.

Sözü edilen sebeplerden ilki Şark hakkında pek eskiden beri kabul edilen bir felsefi fikirden ibarettir ki tabirim hatalı değilse o da "Asyatizm" yani "Asyalılık" tır. Bu felaket bütün Asya halkı üzerinde tahrip edici bir kuvvet gibi tesir etmiştir. Ancak bundan Japonya müstesna tutulabilir. Orada hükümetin özgürlükçü fikri pek çok zorluğa galip gelmiştir. Hızlı bir şekilde terakki edemediği için Türkiye'ye husumet edecek olursak Çin, İran ve

diğer doğrudan doğruya Avrupa idaresinde bulunmayan yerler için ne demelidir? Hâlbuki onların hâlleri Türkiye'den daha fenadır. Asya'da ortaya çıkıp yüzyıllardır devam eden medeniyetin başka bir surete inkılabı yahut onun yerine bir başkasının gelmesi bizim zannettiğimiz gibi kolay değildir. Türkleri medeniyet ve terakki düşmanlığı, kıskançlık ve başka birçok kusurla suçlayanlar, onlarda şimdiye kadar meydana gelen ilerlemenin sağlam bir esasa ve tarihe dayanmadığını, bu yüzden de yakalanan ilerlemenin doğal bir şekilde veya düşünülerek ortaya konulmadığını, yalnız mecburi surette kazanılmış olduğunu unutmaktadırlar. Bu hâlde bizim çoğunlukla Türklere dayandırdığımız tesirsizlik, hissizlik, arzusuzluk ve iktidarsızlıkların sebebi, bütün Asyalıların, hatta örf ve âdetin etkisiyle kendisine aziz ve sevap görünen fikirlerden vazgeçip yeni düşüncelere ve yeni bir yolda gitmeye mecbur bırakılan her âdemin tabiatında mevcuttur. Bundan başka Türklerin tarihlerinde, hatta ilk dönemlerinden itibaren çok büyük hatalar vuku bulmuştur. Şu surette onlar için parlak bir istikbal ümit etmeyi büsbütün imkânsız bırakmıştır. Küçük Asya'da (Anadolu'da) asıl Türk unsuru yani Selçuklu nesli başka milletlere nazaran her vakitte azınlık hâlinde bulunmuştur. Hükümetin ittihat ve kuvveti için lazım olan hâkim millet unsurlarının arttırılmasına Türkler her ne kadar gayret etseler de altı yüz seneden beri hayatlarının büyük bir kısmı savaşlara harcandığından istenilen sonuç alınamamıştır. Hâlbuki bu vakitlerde Avrupa'da uyanmış olan "milliyet" fikri, günün önemli meselesi sırasına geçerek üzerinde düşünülmesi gereken büyük bir konu olmaya başlamıştı. Türkler, kendilerine bakarak da maalesef gördüler ki Türklerde ve özellikle ülkelerinin Avrupa kısmında halis Türk, yani eski cengâver Türklerin nesilleri tamamen yok olmuş denilecek bir dereceye gelmiştir. Bunların büyük bir kısmı Rusya muharebesi vaktinde yahut ondan sonra Anadolu'ya hicret edip orada uygun bir hayat kuramayıp birçok sefalete uğrayıp yok olmuşlardır. Asıl Türk olarak yalnız iki milyon kadar nüfus bulunmaktadır. Türkiye'nin Avrupa kısmında İslâm unsurları olarak Boşnaklar, Hersekliler, Arnavutlar, Pomaklar varsa da milliyet şanını muhafaza için lazım olan asıl Türk ırkı ziyadesiyle azdır. Hatta Anadolu kısmında yaşayan asıl Türk unsurları sayısal olarak yeterli seviyede değildir. Çünkü Anadolu'da bulunan Kürt, Ermeni, Rum, Arap, Suriyeli

ve Keldanilerin hepsi birlikte hesap edildiğinde bunlar, Türklerden fazla sayıda çıkmaktadır. Hükümetin hayat ve bekası için en önemli esas olan bu dayanağa sahip olunmaması durumunda, o hükümetin pek çok zorlukla karşılaşacağı ve istikbalinin tamamen tehlikeye maruz kalacağı şüphesizdir.

Din, Asya kıtasında Avrupa'dan daha ziyade tesirli olmaktadır. Bu hâlde Türkiye'de "bütün Müslümanların kardeşliği" (*Külli mümin-i uhuvvet*) kanununun tesir ve nüfuzu kalmadığı gibi "milliyet" fikriyle de bir şey kazanamadıktan sonra artık biçare Türkler ne yapsın? Avrupa devletlerinin tabileri olan çeşitli milletler arasında hiçbir vakit tartışma ve fesadın eksik olmadığı ve hükümdarları her zaman rahatsız ettikleri akıllara getirilirse, idaresinde çeşitli dinlere mensup milletler barındıran Osmanlı hükümetinin karşılaşacağı zorluklar hakkında bir fikir ortaya çıkarmak mümkün olabilir. Hem de yukarıda dediğimiz gibi Asya'da dinî bağnazlık aşırı derecede hüküm sürmektedir. Bu hâlde kesin ve zorla da olsa bir şekilde Türkiye'nin terakki hareketine mâni olmak üzere yalnız İslâmiyet değil başka dinlerin de etkisinin olması lazımdır. Bununla beraber dünyada İslâmiyet kadar bilim ve medeniyete müsait, ona karşı hürmet ve müsavatı emreden bir din yoktur. En önce tesis olunmuş meşrutiyet hükümetleri varsa, onlar da İslâmiyet'in ortaya çıkışından sonra teşkil olunan halifelerin hükümetleridir. Bu sebeptendir ki bugünün ihtilalci cemiyetleri ellerine Kur'an ve hadisi alarak şimdiki despot hükümetin ve keyfî idarenin şeriata uygun olmadığını, yine bütün hürriyet ve müsavatı men etmenin şeriata uygun olmadığını bütün âleme karşı beyan etmektedirler. Bu hususa dair Mısır'da neşredilen Kânûn-ı Esâsî Gazetesi'nin son nüshalarından birinde ayrıntılı bir bölüm görülmüştür. Fakat sonraları hilafet ile saltanat yani hükümet-i ruhaniye ile hükümet-i cismani birleşerek, Asya'ya mahsus olan istibdat ve zulüm tam olarak meydana gelmeye başlamıştır.

Orta Çağ'da, Avrupa'daki Hristiyan hükümdarların Roma'daki Papa tarafından tasdik edilmesi gerekli olduğu gibi Müslüman padişahlarının da saltanatı, halife tarafından tasdik edilmekteydi. Hâlbuki hilafet ile saltanat birleştikten sonra hükümdar, medeniyet ve hürriyetten bihaber Müslüman tebaalarının mutlak itaatlerinden istifade ederek başka milletler ve dinler üzerine baskılar yapmaya başlamışlardır. Avrupa'da medeniyet ve terak-

kinin ileri gitmesi, ancak Kilise'nin nüfuz ve tesiri bittikten sonra olmuştur. İslâmiyet'te ise böyle değildir. Bizim İslâmiyet'i medeniyete muhalif ve terakkiye engel olarak zannetmemiz, yalnız bu dinin kurallarını ve hükümlerini bilmediğimizden ileri geliyor. Mısır'da neşredilen ihtilalci gazetelerden Kânûn-ı Esâsî'nin son nüshalarından birinde, İslâm ulemasından biri diyor ki: "İslâmiyet, meşrutiyet idaresine dayanan hükümete yalnız müsaade etmekle kalmıyor, belki de emrediyor. Meşveret olmadan idare eden hükümdarlara itaat etmek ve boyun eğmek de şeriat gereğince caiz değildir."

Islahat ve yenilik, medeniyet ve terakki hususunda Hristiyanlığın mâni olduğu pek çok şeye İslâmiyet müsaade veriyor. Şark'ta ve özellikle Türkiye'de hâlihazırda görülen ilerleme hem maddi hem de manevi kuvvet sahibi olan hükümdarların baskısından kurtulup meydana çıkmıştır. Özellikle son yirmi-otuz seneden beri bu hâl ziyadesiyle gözlenmektedir. Fakat bu son senelerde biraz ıslah edilen öğretim usulü ve genel eğitimi ile Avrupa medeniyetinin bu yeni takipçilerinde Avrupa'nın fikir hürriyeti de biraz uyanmaya başlamıştır.

Bugünün Türkiye'sinde genel olarak Hristiyanlar ve Müslümanlar hükümetten memnun ve razı değillerdir. Her biri bir ağızdan, serbest bir idareyle intizam ve terakkiye yol verilerek hâllerinin ıslah olunmasını istiyorlar. Hükümetse idare hürriyeti verilirse çeşitli dinlere ve milletlere mensup olan tebaasının menfaatleri birbirine karşı geldiğinde bir tehlikenin olacağını sebep göstererek bunların arzularına kulak vermemektedir.

Türklerin siyaset adamları diyorlar ki:

1. İdare hürriyeti verilirse Hristiyanlar birkaç asırdan beri Osmanlı hâkimiyeti altında uğradıkları baskının intikamını almak için Osmanlı yönetiminden çıkıp hükümetin yok oluşunu hızlandırarak birlik olmaya değil ayrılığa hizmet ederler.

2. Medeniyet, her ne kadar terakki etmişse de muhtelif dinlere mensup olanların husumet ve dinî taassuplarını tamamen ortadan kaldırıp Osmanlı Devleti'ni teşkil eden çok sayıdaki farklı milletlerden, siyaseten birlik içerisinde olacak bir millet vücuda getirecek dereceye gelmemiştir.

Zannederim ki Türklerin bu fikirleri de hakikatten doğru olmayıp yalnız Şark'a mahsus olan taassuplarını muhafaza etmek

için gösterilmiş bir bahaneden ibarettir. Çünkü Türklerin maarifle fikirleri aydınlanmış ve Garp medeniyetiyle çağdaşlaşmış olanları dinî ihtilaflara asla ehemmiyet vermiyorlar.

Türklerin Avrupa medeniyetiyle çağdaşlaşması hususunda Avrupa'nın göstermiş olduğu yaklaşım her bir hükümetin kendi siyasi bakış açısı üzerinden icra edilmektedir. Eski Rusya Haricîye Nazırı Prens Lobanov'un "Türkiye hiçbir vakit medenileşmeyecektir" yahut Prens Bismark'ın fikirlerine taraftar olan matbuatın "Türkiye Asya usulüyle medenileşsin," demeleri elbette kendi menfaatleri ve kendi siyasetleri gereğince söylenmiş sözlerdir. Lakin ben diyorum ki Türkler acaba Sırplardan ve Bulgarlardan da mı aşağı bir kavimdir? Yoksa serbest bir idare sadece Hristiyanlara mahsus olmak üzere mi icat olunmuştur?

Türkiye'nin şimdiki felaketli hâlinden kurtulması için akıllıca ve işin her yönünü göz önüne alarak biraz ıslahat yapmaktan başka bir çaresi yoktur. Türklerin ıslahta ve terakkiye kabiliyetli oldukları ve kendilerinin de bunu arzu ettikleri şimdiye kadar söylediklerimizden anlaşılmıştır.

Fakat şimdiye kadar yapılmış ıslahattan bir fayda ve başarı görülmemesinin sebebini ahalinin tabiatında yahut dinlerinde aramamalı, belki devletin idare şeklinde ve yöneticilerinde aramalıdır. Sultan II. Mahmud'dan itibaren Osmanlı tahtına, mükellef olduğu vazifelerin büyüklüğüne tamamen uygun bir âdem çıktığı yoktur. Şimdiki padişah Sultan Abdülhamid'in en çalışkan ve en gayretli sultanlardan olduğu konusunda asla şüphe yoktur. Hatta tedbir, sebat, metanet ve gayret yönüyle Avrupa'da da bunun örneğini bulmak güçtür. Lakin bir hükümdar için lazım olan şu yüksek vasıfları, karakteri mahvedip bırakırsa ne yaparsın? Bu padişah, sarayda hüküm süren birtakım batıl fikirlilerin eğitimi altında büyümüştür. Zevk, eğlence ve israfa meyil etmek gibi kusuru da yoktur. Lakin şu adamların nüfuz ve tesirinden kendisini kurtaramamıştır.

Kendi başına ayrı bir âlem teşkil eden bu sarayda her şey eskisi gibidir. Ev eşyası ve süslü kıyafetleri Avrupalılık şeklini almışsa da fikirler ve karakterler hiçbir şekilde değişmeksizin tamamıyla Asya'ya özgü hâldedir. Burada fikir hürriyetine dehşet bir gözle bakılmaktadır. Buna rağmen bu hükümdar, umumi eğitimin yayılması ve ticaretin terakkisi konusunda bi-

raz fazlaca çalışmış olmakla kendisinden önceki padişahlardan ayrı bir yerde durmuş olsa da kendisinin istiklal ve istibdadına zarar verecek en ufak bir şeye izin vermemektedir. Tahta çıkışından sonra Sultan Abdülhamid'in meşrutiyet idaresi ile Meclis-i Mebusan'ı lağvetmesinde büyük hata görmeyen âdemler de vardı. Türkiye'yi teşkil eden milletleri ve dinleri, birbirine muhalif bu kadar kavmin serbest bir idarede nasıl bir hâl alacağı malum değil diyorlardı. Eğer Sultan Abdülhamid bütün idareyi bizzat kendi eline alarak hükümeti bu kadar büyük felaketlere uğratmasaydı belki biz de serbest idare aleyhinde bulunurduk. Meclis-i Mebusa'nın lağvıyla Bâbıâli'nin kuvvet ve nüfuzu tamamen mahvoldu. Sadrazam ve diğer bakanlar hizmetkâr seviyesine indirilip, onlardan yalnız itaat ve sadakat istenildi. Çıkan padişah iradesini ve nedenlerini anlamaksızın, sormaksızın icraya mecbur edildiler. Gerçi görünüşte danışma maksadıyla saraya davet olundularsa da hakikatte durum böyle değildi. Belki evvelden sarayda karar verilmiş emri tasdik veyahut efendilerinin yaptığı ve yapacağı işleri hoş görüp methetmek içindi. Şu surette yavaş yavaş saray bütün hükümetin idaresini kendine hasrederek birtakım eğitimsiz, iktidarsız ve ahlaksız mahlûklar vasıtasıyla Sultan, aynı zamanda hem hükümet etmek hem de idare etmek ve memleket işleri için sabahtan akşama ve gece yarılarına kadar çalışmaya başlamıştır. Fakat bu suretle bütün idareyi bir kişinin üzerine almasından fayda gelmeyeceği ve aksine pek vahim neticelerin meydana çıkacağı kısa süre içerisinde anlaşılmıştır. Hakikaten bir âdem ne kadar çalışkan ve gayretli olursa birbirinden fersahlarca uzak olan Asya medeniyetiyle Avrupa medeniyetinin mücadelesinden ve batıdaki, kuzeydeki komşuları olan düvel-i muazzamanın hırs ve aç gözlülüğüyle husule gelen zorluklar, hep o âdemin omuzlarına çökmeye başlarsa tahammül etmek biraz güçtür. O hâlde sultanın bütün idareyi eline alarak, neden yalnız kendi başına, yapılması bu kadar güç bir vazifeyi iltizam edeceğini sormak pek yerinde bir sualdir. Hatta bu suali sultanın bizzat kendisine arz edenler de vardır. Verilen cevapta devleti yönetmek için liyakatli ve güvenilir adamların bulunmadığı beyan ediliyor. Bize kalırsa, Sultan Abdülhamid bu güvensizlikte haklı sayılmaz. Çünkü hamiyetli, dirayetli, güvenilir ve tecrübeli vezirler bulunmayacağı asla malum değildir. Sarayın fesat cemiyetinin

ve kendisini kuşatan bütün dostlarının hayal ve aldatmacaları altında güçsüz ve biçare kalmış sultanın kendisi dahi ahalinin daha serbest bir idare verilecek dereceye gelmediği fikrindedir. Böylesi büyük bir inkılabın, birbirinden farklı milletleri ve dinleri barındıran bir toplum arasında birtakım kötü neticelere sebep olur korkusu, istibdat ve istiklalinin elinde kalmasını sağlamak için gösterilmiş bir bahaneden ibarettir. Fakat asıl sebepler sultanın korkaklığı, kuşkuculuğu ve kararsızlığıdır. İdarede bir serbestlik sağlandığı takdirde, Hristiyanların Müslümanlardan ayrılıp kendi başlarına hükümet teşkil etmeye kıyam etmeleri korkusu da yerinde değildir. Zira bunların büyük bir kısmı Anadolu'da bulunduğundan Rumeli'ndeki yahut Hristiyan hükümetlerine komşu olan Hristiyanlar gibi kendi başlarına hükümet teşkil edebilecek bir hâlde değildirler.

Hariçteki karışıklıklardan kaynaklanarak Ermenilerin imtiyazlı bir yönetim almaya kıyam etmeleri de Anadolu'nun hâlini layıkıyla bilenler için en başından itibaren sadece bir hayalden ibaretti. Keza Anadolu'daki Rumların, Suriye'deki Mervanilerin ve Kürdistan'daki Keldanilerin kıyamından da bir şey çıkmayacaktır. Hatta bunların bastırılmasında dışarıdan yardıma ihtiyaç olmayıp komşu vilayetlerindeki İslâmlar kâfidir. Anadolu Hristiyanları hükümetten yalnız nizam, intizam, emniyet, asayiş ve memurların tamamen isteklerine bağlı olan zalim muamelelerine karşı koruyuculuk talep ediyorlar.

Bu hâlde ahaliye serbest bir idare vermekten hükümet için hiçbir tehlike muhtemel değildir. Çünkü bu zamanda hâkim millet olan Müslümanların, Hristiyanlardan ziyade sahip oldukları birtakım imtiyazları kaldırılarak bütün tebaa arasında tam bir eşitlik ilan olunurdu. Lakin her zaman ayrıcalıklı bir şekilde yaşamaya alışmış fanatik [mutaassıp] Hanefi Müslümanlar, böyle bütün vatandaşların eşit kurallara tâbi olmalarına hiç razı olurlar mı? Fikirleri kaynamaya hazır olan mağrur Araplar, buna asla razı olmadıkları gibi razı olacak da değillerdir. Peygamber, bunlardan zuhur ettiği için kendilerini seçkin ve diğer bütün milletlerin üzerinde saydıklarından, kâfirler seviyesine inmeye hiçbir vakitte razı olmazlar. Çok kısa süre önce bir Arap, Meşveret Gazetesi'nde, Arap bir vali tayin ederek hükümetle resmî münasebette Arapçanın kullanılmasının lüzumundan bahsediyordu. Bunu bütün Arap milleti fevkalade arzu ediyor. Hâlbu-

ki Osmanlı hükümetinin birliğinin ve saltanatının devamı için Arapların irtibat ve ittihatları elzemdir.

Bununla beraber ciddi bir ıslahata teşebbüs edilirse Kürtler ve diğer birtakım tamamen yahut kısmen vahşi (göçebe) olan kavimler nasıl olsa hükümetin emirlerinden çıkmazlar. Türklerinse tabiatları yumuşak ve kendileri itaatkâr olduklarından hükümetin her emrini kabulde asla tereddüt edecek değillerdir. Şimdi yukarıda icra olunmuş ıslahatın çoğu, Türklerin tabiatına, âdet ve örflerine muhalif olduğu hâlde yalnız padişah emrettiği için kabul etmişlerdir. "Padişahın istediği şey Allah'ın muradıdır. Ona her müminin itaat etmesi lazımdır," diyorlar. Türklerin böyle mutlak itaatinden istifade ederek tam bir surette ıslahat icra edilememesi memurlarının dirayetsizliği ve anlayışsızlığından ileri gelmiştir.

Hristiyanların harekete geçip hâkim millet olan Müslümanların yerini ele geçirmeleri korkusu da boş bir hayaldir. Çünkü yeni yetişmekte olan genç Türklerin Hristiyanlarla el ele verip terakki etmeye ve medenileşmeye çalıştıklarını görüyoruz. Çok sayıda efendiler ve gençler biliyorum ki vatanlarının tehlikede olduğunu anlayarak fevkalade gayret ve hamiyetle az da olsa hizmet etmeye çalışıyorlar. Daha öncesindeki atalet ve sükûnet, yerini, hürriyete ve hükümeti yeni usulle idare etme düşüncesine bırakmıştır. Eğer yeni Osmanlılara serbest bir idare verilerek terakkileri için şimdiye kadar kapalı olan yollar açılırsa, medenileşmek ve hayatlarını yenilemek için lazım olan kuvvetlerinin ölmediği fakat uykuya daldığı anlaşılacaktır. Şark'ı uzaktan seyredenlerle bizim Şark diplomatlarımıza bunlar pek de malum değildir.

Saray ve sarayın dalkavukları, şimdiye kadar devam eden bu hâlden pek çok kez istifade etmişlerdir. Bizim siyaset adamlarımız bunları bilmezlikten gelmiştir. Bu gibi özel imtiyaz ve keyfî idareden Avrupa hükümdarları da kendi istekleriyle vazgeçmemişlerdir. Asya hükümdarlarıysa elbette vazgeçmek istemezler. Eğer gerçekten Türkiye'nin muhafazasını istiyorsak ve görünüşte intizam ve asayiş diyerek hakikatte bu memleketi zapt ve istilaya hizmet eden siyasi fikirlerimizden vazgeçersek, işe bu baştan, yani hakiki ıslahat yapmaktan başlamak lazımdır. Söylenen ve söylenmeye devam eden binlerce vaade inanıp hayallere kapılmanın zamanı çoktan geçmiştir. Eğer Avrupa bizzat ken-

di menfaatini gözetirse, yani umumi bir muharebe felaketinden sakınmak isterse her şeyden önce dikkatini hükümetin yüksek ve mühim mevkiine çevirmelidir. Var kuvvet ve desteğini sarf ederek bu memlekette Türklerin kendi taraflarından dahi hoş görülecek şekilde ciddi bir ıslahat icrasıyla hükümet idaresini devamlı ve sebatlı bir hâle getirmelidir. Askerin eğitimi ve tertibi için Avrupalı zabitler, mali işlerin ıslah ve tanzimi için Düyûn-ı Umûmi idaresinde Avrupalı uzmanlar, maarif ve umumi okulların ıslahı için Avrupalı bilim adamları kabul olunduğu, bunlardan pek çok bayındırlık hizmetleri görüldüğü gibi mülki ve siyasi memurların da Avrupalılardan tayin edilerek bunlar vasıtasıyla dâhilî idarenin ıslah ve tanzimine çalışılırsa pek çok muvaffakiyet görülecektir. Hâlbuki şimdiye kadar Türk memurlarından hiçbir türlü muvaffakiyet görülmemiştir. Şu kadarı var ki merkezi idare ile valiler idaresinde uygunluk ve irtibatın, kontrol ve gücün sarayda değil Bâbıâli'de olmasına bağlıdır.

Gerek askeriye ve gerek idarenin başka şubelerinde istihdam olunan Avrupalılar, meslektaşları Türkler tarafından her zaman hürmet görmüşler ve kendilerine itibar edilmiştir. Von der Goltz Paşa ve başka Alman, İngiliz, Fransız zabitlerini Türkler, İslâm zabitleri gibi sevmişlerdir. Mülki memurlardan Bertram Efendi, her vakit bizzat sultanın beğenisine mazhar olmaktadır.

Eğer asker yahut mülki memurlar, kendilerinin farkında olan Hristiyan memurlara mükellef oldukları itaat ve saygıyı meydana koyarlarsa daima hakkaniyet ve adaletten ayrılmayan, kötü iş yapmayan ve rüşvet yemeyen, fukara ile zengini ayırmayan Hristiyan kaymakam, Hristiyan mutasarrıf ve Hristiyan valilere, vilayetlerde yaşayan köylü ve esnaf takımı sevine sevine itaat ve sadakat göstererek serbestçe kendi işleriyle meşgul olacaklardır. Bu surette ıslahat icrası merkezi idareye yani Bâbıâli'ye, muktedir ve ehliyetli Türk memurlarından başka Avrupalı memurlar tayin edilmekle ve sultanın kendi danışma meclisindeki birtakım yandaşları oradan def edip o memuriyetleri vatanın ve milletin menfaatlerine hizmet edecek hamiyet ve liyakat sahiplerine vermekle mümkün olabilir. Bu hâlde ıslahatın yapılması için gerekli olan maddi kaynak, hükümet tarafından Düyûn-ı Umûmi'den temin edilir ve büyük devletlerin memnuniyetle kabul edecekleri kefalet altında Avrupa güven içerisinde borç verirdi.

Japonya müstesna tutulduğunda, Asya'nın hiçbir yerinde memleketin idaresi yerli-eski hükümetler elinden çıkarak, tamamen yahut kısmen Avrupalıların eline geçinceye kadar orada nizam ve intizam, emniyet ve asayiş yerleşmemiştir. Bu sebeptendir ki Hindistan'da muntazam, adaletli bir yönetim ortaya konulmaya başlandıktan sonra yerli ahali kendi başlarına hükümet etmek fikrinden kolaylıkla vazgeçmişlerdir.

Aynı şekilde Orta Asya'nın fevkalade fanatik bulunan ahalisinden, Rusya idaresi hakkında sorulacak olursa genellikle, "Onların dinleri şeytan gibi kara olsa da idare usulleri kar gibi aktır," diye cevap veriyorlar. Padişahın taht-ı hükümetinde icra edilen emir, onun tasdikiyle olduktan sonra Türkiye İslâmları da ecnebi memurlar tarafından idare olunmakta hiçbir engel görmeyeceklerdir. Bu gibi büyük inkılap vakitlerinde ecnebilerin yardımına müracaat etmek asla kusur değildir. Rusya hükümetinde, büyük Petro'nun ıslahat hareketlerinde bulunduğu ve başka gerekli vakitlerde ecnebilerin yardımlarına müracaat edip onlardan valiler, bakanlar istihdam etmiştir. Hâlbuki Türkiye'nin bugünkü medeniyeti, Rusya'nın o vakitteki medeniyetinden çok daha ileridedir. Bunda en müşkül bir şey varsa o da kendi memleketinin dâhilî idaresinde Avrupalıların müdahale etmeleri hususunda sultanın ne diyeceği ve ne gibi bir vaziyet alacağını bilmektir. Sultan Abdülhamid'in (II.) daha önceki yaklaşımlarına kıyasla hükmetmek lazım gelirse bu teklifi şiddetle reddetmek, icrasını ve meydana gelmesine engel olabilmek için bütün kuvvetini harcayacağı anlaşılmaktadır. Çünkü karakteri kuşkucu ve korkak, kendisi mutlakıyete fevkalade meyilli olduğundan hükümdarlık hukukuna zarar geleceğini sanmaktadır. Sultan Abdülhamid yabancı bakanlar ve memurlar bulunursa vatan ve memlekete yahut kendi tahtına bir zarar gelir diye korkmuyor. Onun güven duymadığı nokta burası değildir! Avrupalı memurların Türk memurlarından daha güvenilir, daha gayretli ve itimat edilmeye layık olduklarını, Sultan Abdülhamid bizzat kendisi benim bildiklerimden birkaç adam beyan etmiştir. Avrupalı memurların karakterlerini biliyor ve kendilerine itibar ediyor. Sultanın Avrupalı memurları tayin etmekteki çekincesi, bunlar sarayın emirlerine körü körüne itaat etmezler ve bundan dolayı kendisinin mutlak idaresine tamamen zarar gelir korkusundandır.

Fransa Kralı XIV. Louis'den çok daha önce Şark şehzadeleri; "Hükümet demek ben demek," diyorlardı. Bu atasözü onların hükümet ve idare tarzları için bir temel kural hükmüne girmiştir. Eğer dışardan kaynaklı nedenlerden dolayı mecbur olmazsa, Türkiye'nin şimdiki padişahı da kendi isteğiyle bu kuraldan ayrılacak değildir. Bununla birlikte bu hususta Avrupa bir kesin karar vererek oy birliğiyle teklif edecek olursa sultanın ister istemez kabul edeceği şüphesizdir. Lakin şimdiki gibi hastanın başucuna toplanan doktorların bazıları gibi iyileştirerek hayat kazanmasına ve bazısı gibi aksine hastalığı uzatıp, takviye etmeye çalışırsa doktorların hizmeti ölüm felaketini biraz geciktirmekten başka bir şeye yardım etmeyecektir.

Bütün âlemin bildiği bir şeydir ki Türkiye'nin ciddi ve hakiki bir surette ıslahat yaparak yeniden hayat kazanıp terakki etmesi, Rusya'nın çıkarına muhaliftir. Çünkü böylesi bir durum Rusya'yı, asırlardan beri hazırlayıp geldiği ve yakında ağzına düşmesi muhakkak olan lokmadan mahrum etmeye neden olacaktır. Türkiye'nin yaraları çoğaldıkça Rusya'nın ümitleri de artmaktadır. O hâlde bu doktorun menfaati şifa verecek her türlü ilacı hastadan uzaklaştırmakta, hastayı, kendisinin sağlam olduğuna ve ilaca muhtaç olmadığına ikna etmekte ve başka doktorların verecekleri ilaçları da tesirsiz bırakmak için gayret sarf etmektedir. Türkiye'ye, Almanya imparatorunun dostluğu da bu gibi nedenlere dayanmaktadır. Daha öncesinde Türkiye, silahları Fransa'dan alıyordu. Bugün onların yerini Almanya'nın "Ludwig Loewe" ve "Krupp"[56] fabrikaları tutmuştur. Türkiye'den otuz dokuz milyon mark para kazanması, Türkiye'nin Asya ve Avrupa'sında demir yolları inşası, Türkiye hizmetindeki Almanyalı memurlara bol bol maaşlar verilmesi Almanya İmparatoru Wilhelm'in niçin "Türkofil" yani Türk dostu olduğunu anlatmaktadır. Rusya ile Almanya bu kadar kötü neticelere sebep olan mutlak idareden vazgeçmek fikrini sultanın aklına getirmeyi asla gerekli görmüyorlar. Aksine Rusya, Türkiye'nin şimdiki zavallı hükümdarını, memleket ve hükümeti için tehlikeye neden olan inatçılığından ayırmamak için var kuvvetini sarf edip çalışmaktadır. İstanbul ile Petersburg arasında muhabbet ve samimiyetin kaynağı da budur.

56 Çeviride krub. (ç.n.)

Yıldız Sarayı'nda diyorlar ki: "Hürriyet ve meşrutiyet idaresiyle ne yapacaksın?[57] Avrupa'da hürriyet birtakım isyan, sapkınlık ve anarşizmin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Hâlbuki Rusya, mutlak idareyle dâhilî ve haricî alanlarda kuvvet kazanıp güvenilir bir devlet olmuştur. O hâlde Avrupa'dan misal almayalım, Rusya'dan ibret alalım." Gerçi Yıldız Sarayı'nda böyle denilirse büyük makam sahipleri ve özellikle askerî zabitler, asırlardan beri irsî olan bu düşmanla birlikte olma arzusunda değildirler. Halkın çoğunluğunun düşüncesi de asla yakınlaşma tarafında değildir. Hakikaten Rusya'yla birlik olmaktan bir fayda ümit etmek tam bir hayaldir. Şark meselesini ya barış yoluyla ya da zor kullanarak halledecek devlet Rusya'dır. Fakat çıkarları gereği menfaatine uygun olmadığından dostlukla yakınlaşıp sessiz sedasız işi bitirmek fikrindedir.

Şayan-ı teessüf şurasındadır ki şimdiye kadar Avrupa devletleri içinde Türkiye'nin hastalığının neden ileri geldiğini hakkıyla anlayarak, bu hastalıktan tamamıyla kurtaracak ilaçları vermeye çalışan hükümet yalnız İngiltere Devleti olmuştur. Böyle bir fikirde bulunmak belki garip görünür. Çünkü İngiltere'yi, Türkiye'nin en büyük düşmanı zannetmek bütün dünyada âdet hükmüne girmiştir. Derhâl İngiltere'de Türkiye aleyhine teşkil etmiş cemiyetler ve onların Türk milletini yok etmenin gerekli olduğuyla ilgili verdikleri kararlar hatırlanmaya başlanıyor. Hâlbuki bu zan, hatanın kendisidir. Gerçi Ermeni meselesinde İngilizler, biraz ileri giderek galeyanları sınırları zorlamışsa da bu, din ve insaniyetin her yerden ziyade İngiltere'de ortaya konulmasından kaynaklı olarak ileri gelmiştir. Yoksa İngilizler, sarayın keyfî idaresine bir son verilerek sultanın serbest bir meşruti idare kabul etmesinden başka bir şey istemiyorlar. Şayan-ı teessüftür ki Avrupa'nın başka hükümetleri, kabul ettikleri siyaset ve maddi menfaatleri gereğince İngiltere'nin bu fikrine iştirak etmiyorlar. Ayrıca sultan ile ahaliyi birbirinden ayırmıyorlar. Hâlbuki ikisinin menfaatleri ve fikirleri birbirinden tamamen farklıdır.

Fransa ve Almanya'nın, sultanı methederek yazan gazeteleri sarayda pek makbul görülmüşse de ahaliye asla hoş gelmemiştir. Son sözüm olmak üzere şunu diyorum ki bir umumi savaş nedeniyle büyük bir felakete neden olur korkusu, mükemmel bir

57 Bu fikri yaygınlaştıranlardan en birincisi Ahmed Mithat Efendi'dir.

ıslahatın yapılmasıyla Şark meselesinin kesin bir surette çözülmesinden Avrupa'yı men etmiştir. Evet! Evet! Umumi bir savaş tehlikesi gittikçe yaklaşmaktadır. Bununla beraber düşmandaki yani Türkiye'deki karşı koyma kuvvetinin günden güne arttığını da hatırdan çıkarmamalıdır.

Bu son zamanlarda İslâm âleminde birbirinin hâlinden haberdar olma isteği çok fazla artmıştır. Bunların iletişim ve karşılıklı ilişkisi on sene, yirmi sene öncesi gibi ehemmiyetsiz bir hâlde değildir. Türkiye'de, Hint'te, İran'da, Orta Asya'da, Java'da, Mısır'da, Cezayir'de günlük ve haftalık her çeşit gazete yayımlanıp, geri onlar vasıtasıyla Çin içlerine kadar dağıldığı gibi Afrika'nın Ekvator altına, Cap[58] memleketine, Ümit Burnu'na kadar ulaşmaktadır. Bu gazetelerde yer verilen vaat ve nasihatler her tarafta okunup ve muhakeme edilip ziyadesiyle nüfuz ve tesir icra etmektedir. Bunların Müslümanlara verdiği tesir matbuatın Avrupalılara verdiği tesirden daha fazladır. Avrupalıların İslâmiyet aleyhinde düşündükleri fikirler, verdikleri kararlar, icra ettikleri şeylerin her biri dakika ve saatiyle İslâm âleminin her tarafına yıldırım süratiyle yayılmaktadır.

Avrupalıların mitingleri [cemiyetleri], siyasi ve edebî meclisleri vasıtasıyla neşredilen kıvılcımlardan meydana gelen müthiş alevler[59] Müslümanların gözlerinden gizli değildir. Eğer bunların böyle bir açıktan boyun eğmelerine inanıp da gözümüzü kapayarak aklımıza gelen muhtemel büyük tehlikeyi bertaraf etmek için şimdiden şiddetli tedbirlere teşebbüs edilmezse affı mümkün olmayan büyük bir hata icra edilmiş olur.

Kırım'da neşredilen *Tercüman Gazetesi*'nin bendleri, derhâl İstanbul'un *İkdam* ve *Tercüman-ı Hakikat* nüshalarına nakil olunuyor, arası çok da geçmiyor şu bendler Hindistan'da Kalküta'da neşredilen "Müslüman Vakayinamesi"[60] gazetesinde birtakım şerhler ve ilavelerle çıkıyor. Doğrusu şimdilik Panislamizm yani İslâm birliği fikri dağınık ve ince iplerden oluşmaktadır. Fakat ehlisünnet olan İslâm âleminin kutsayarak ve itaat ederek kendilerine dinî reis tanıdıkları "halife"ye açıktan düşmanlık ve hü-

58 Cape Town. (ç.n.)
59 Tatarca metinde yalkın; alev anlamına gelmektedir. (ç.n.)
60 Kerimî'nin tercümesinde *Müslüman kronik*. Özgün adı: *The Moslem Chronicle* (ç.n.)

cum edilme tehlikesi görülmeye başlarsa, o incecik iplerin hepsi gayet kolaylıkla birleşip büyük bir demet[61] hâlinde ortaya çıkarak umumi bir savaşa sebep olacakları şüphesizdir. O hâlde körü körüne öfkeye kapılıp da hiç kimseye faydası olmayacak ve aksine bütün âlemi yakacak böyle bir umumi yangına neden olmak hiç akıl kârı olur mu?

61 Tatarca metinde költe ve arkan; demet ve urgan anlamlarına gelmektedir. (ç.n.)

DİZİN

A

Abdüllatif Suphi Paşa 22
Adriyatik 24, 30
Ahmed Mithat Efendi 30
Ahmed Rıza Bey 37
a la franca 19, 22, 34
Almanca 27, 45
Amerika 40, 78
Amerikan 69, 77
Anadolu 53, 58, 86, 91
Arap 10, 23, 40, 43, 59, 75, 86, 91
Araplar 25, 41, 54, 59, 84, 91
Argyll Dükü 17, 18, 19
Arnavutlar 54, 86
Arts-et-Métiers 29
Aruzia 44, 77
Aryan 51
Astarhan 7
Asyalılık 53, 84, 85
Avrupa 8, 9, 10, 11, 12, 13, 19, 20, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 35, 37, 40, 41, 42, 44, 45, 48, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 68, 70, 71, 72, 73, 75, 77, 78, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 95, 96, 97
Ayasofya 25

B

Bâbıâli 19, 22, 27, 57, 58, 60, 61, 90, 93
Bağdat 44, 77
Bahçesaray 7
Baron de Goltz Paşa 28
Bertram Efendi 61, 93
Beyrut 28
Birgivî 34
Boşnaklar 54
Budapeşte 29
Buhara 35, 70, 72

C

Cape Town 64, 97
Ceditçiler 8
Cemaleddin Efgânî 12
Cerîde-i Havâdis 30
Cevdet Paşa 22, 23, 39, 45, 74
Cezayir 64, 97

Ç

Çarlık 7, 9
Çin 7, 53, 64, 85, 97
Çinili Köşk 29

D

Dârülmuallimât 38, 73
Darwin 51, 84
Darwinizm 18
Dionysos 26
Doktor Mortmann 22

E

Ebu Nasr b. Ahmed 43
Ebu Said 43, 77
Emine Semiye 47, 80
Emine Vahide 47, 80
Endülüs 23, 73, 77
Ermenice 28
Ermeniler 52, 54, 84

F

Fars 23, 40, 75
Fâtıma bint Alâeddin 44, 77
Fatma Aliye Hanım 13, 39, 40, 42, 44, 45, 47, 74, 75, 76, 77, 78, 79
Fatma Fahrünnisa Hanım 46, 80
Fitnat Hanım 35
Fransızca 9, 10, 14, 21, 22, 27, 28, 35, 45, 56, 71, 77
Fuad Paşa 23

G

Galatasaray Lisesi 28
Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu 19

H

Hakikat 64, 97
Hamdi Bey 29
Hamid Bey 30
Hamiyet Zehrâ Hanım 46, 79
Hanımlara Mahsus Gazete 13, 38, 39, 44, 46, 48, 73
Hanımlar Gazetesi 74, 75, 78, 79, 80
Harem 26, 37
Hersekliler 54, 86
Hicran-ı Ebedî 46, 79
Hive 70
Hristiyan 18, 19, 32, 34, 36, 37, 51, 55, 58, 61, 68, 87, 91, 93
Hüdavendigar 47, 80
Hüsn-i Muâmele 47, 80

I

Isfahan 35
Islahat 8, 13, 83, 88

İ

İbn Battuta 43, 77
İbn Haldun 23, 77
İbn Hallikân 43, 77
İbrahim Edhem Paşa 22, 23
İbrahim Paşa 29
İkdam 64, 97
İmparator Wilhelm 62
İngiliz 17, 18, 23, 30, 40, 43, 44, 60, 63, 78, 84, 93
İngilizce 27, 45
İngiltere 9, 18, 40, 63, 96
İran 21, 34, 35, 38, 43, 45, 53, 57, 64, 70, 71, 77, 79, 85, 97
İslâm 8, 11, 12, 13, 22, 24, 25, 29, 31, 33, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 51, 52, 54, 64, 68, 71, 75, 76, 78, 79, 86, 88, 93, 97
İsmail Gaspıralı 7
İsmet Paşa 23
İstanbul 8, 9, 11, 12, 13, 19, 20, 25, 28, 34, 36, 37, 44, 63, 64, 68, 69, 70, 72, 73, 78, 95, 97

J

Japonya 53, 61, 85, 94
Java 64, 97
Jön Türkler 31, 37

K

Kafkasya 7
Kahire 54, 55
Kânûn-ı Esâsî Gazetesi 54, 55, 87
Karagöz 35

Kaşgar 7
Katolik 36
Kazan 7, 8, 70
Kazan Hanlığı 7
Keldaniler 54
Kellgren 23
Kemal Bey 30
Kenan Bey 22
Kırım 7, 8, 11, 18, 33, 64, 97
Kilise 51, 55, 83, 88
Kmetty 23
Koçi Bey 23
Konstantinopolis 18
Krupp 62, 95
Kur'an 21, 26, 36, 41, 52, 54, 87
Küçük Asya 53, 54, 86
Kürtler 52, 54, 84, 92

L

Lena Nehri 24, 30
Leydi Montagu 40, 42, 72
Leyla Hanım 35
Lordlar Kamarası 59, 62
Louis 62, 95
Ludwig Loewe 62, 95

M

Madame de Sévigné 42, 76
Madame de Staël 42, 76
Makbule Leman Hanım 47, 80
Meşrutiyet 8
Meşveret Gazetesi 37, 59, 91
Mısır 44, 64, 77, 87, 88, 97
Moğol 24
Muhammed 10, 11, 31, 43, 44, 54, 70
Muhteşem Süleyman 29
Mustafa Reşid Paşa 19
Müslüman 11, 13, 21, 22, 25, 26, 30, 32, 33, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 54, 55, 59, 61, 64, 68, 69, 73, 75, 76, 77, 79, 81, 87, 97

N

Namık Paşa 26
Necip Asım 30
Nigâr Hanım 13, 39, 45, 74, 79

O

Orta Asya 21, 32, 34, 35, 61, 64, 70, 71, 94, 97
Orta Oyunu 35
Osmanlı 8, 9, 10, 12, 13, 17, 18, 22, 27, 29, 30, 31, 36, 38, 39, 40, 44, 46, 47, 48, 51, 52, 53, 56, 58, 59, 60, 62, 63, 68, 69, 70, 72, 73, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 92
Osmanlı Devleti 8, 9, 12, 38, 40, 53, 72, 88
Osmanlı İmparatorluğu 18, 27, 31, 32, 45, 51, 52, 56, 58, 59, 62

Ö

Ömer Lütfi Paşa 23

P

Panislamizm 13, 64, 97
Paris 10, 23, 34, 37, 70
Pera 35
Pomaklar 86

R

Ramazan 35
Râşid Efendi 9, 32
Redhouse 23
Remziye 47, 80
Rıfat Paşa 22
Rumlar 24, 52, 54, 84
Rusya 7, 8, 9, 11, 18, 56, 57, 62, 67, 86, 89, 94, 95, 96
Rüşdiye 21, 27

S

Safiye Zahide 43, 77
Sami 51, 84
Selçuklular 52, 84

Server Efendi 37
Sibir 7
Sirâceddîn 44, 77
Sittülvüzerâ bint Ömer 44, 77
Siyonizm 9
Sultan Abdülhamid II. 9, 56, 57, 58, 61, 62, 89, 90, 94
Sultan Abdülmecid 19, 69, 70
Sultanahmet Camii 25
Sultan Mahmud II. 20, 26, 33, 56, 69, 89
Suriyeliler 54
Süleyman Paşa 23
Süyûtî 43, 76

Ş

Şeyda 43, 77
Şinâsî Efendi 23

T

Tahir Efendi 38
Tahran 35, 72
Tanzimat 8, 19, 23
Tercüman 7, 64, 97
Türkçe 9, 21, 22, 23, 24, 28, 29, 31, 33, 68, 71, 80
Türk İmparatorluğu 17, 56
Türkistan 7, 8
Türkiye 12, 14, 17, 18, 20, 21, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 35, 37, 44, 45, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 71, 72, 85, 87, 88, 89, 90, 92, 94, 95, 96, 97
Türkoloji 9, 10, 11

U

Ural-Altay 51, 52

V

Viardot 22, 23

Y

Yunanca 9, 28
Yusuf Akçura 11

Z

Zeki Paşa 28
Zeki Velidi Togan 11
Ziya Bey 23

Meşhur Orta Asya seyahatiyle tanınan *Árminius Vámbéry*, uzunca bir süre bulunduğu İstanbul'da gerek Fransızca dersler vererek paşa konaklarında misafir kalması gerek şehirdeki ulemadan ders alması ve gerekse *II. Abdülhamid*'e müşavirlik yapması bakımından dikkate değer bir şahsiyettir. Bu eserinde *Vámbéry* İstanbul'a ilk geldiği zamanla kırk yıl sonrasını mukayese ederek Osmanlı bürokrasisini, Türk kadınlarını ve modernleşmeyi ele alır. Genel olarak bakıldığında eserde kadınların değişimdeki rolünü, açılan kız okullarının kadınlar üzerindeki tesirini izah eder. Batılıların Türk modernleşmesine dair söylemlerini haksız çıkartarak, yaklaşık yarım asırlık sürede şaşırtıcı bir dönüşüm yaşayan bir toplumu gözler önüne serer.

1898 senesinde Fransa'da yayınlanan bu risalenin bir kısmını Ceditçi aydınlardan *Fatih Kerimî* kısa süre içinde Tatarcaya çevirmiş ve Türk millî kimliğinin inşası için önemli bir metin olarak değer atfetmiştir. Lakin *Vámbéry*'nin eşsiz risalesiyle beraber bu eksik nüsha da kenarda kalmış ve unutulmuştur. *19. Yüzyıl Türkiyesi ve Türk Modernleşmesi* adıyla ilk defa Türkçeye çevrilen bu metin hem Türk kadın yazarların yazılarından hem önemli Osmanlı bürokratlarının söylemlerinden hem de yazarın kendi gözlemlerinden hareketle fikrî anlamda büyük bir dönüşüm yaşayan Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyıl tarihine ışık tutmaktadır.

> "Panislamizm, şu an için birbirine ince ipliklerle bağlı gibi görünüyor. Fakat Sünni Müslüman dünyanın manevi lideri olarak tanıdıkları halifeye karşı açık bir tehdit veya saldırı olması durumunda, bu ipler kolayca güçlü bir demet hâline gelebilir ve topyekûn bir savaşa sebebiyet verebilir."

> "Kırk sene kadar Avrupa'da yaşayıp yeniden İstanbul'a gelerek önceki dostlarım arasına girdiğim zaman, gittiğimden beri Türk kadınlarının durumlarında meydana gelen değişim ve büyük köklü devrimlerden oldukça hayrete düştüm. [...] Önceki hâllerini bilen birisi için Şarklıların kalbine yerleşmiş tutuculuk ve eskilik fikrini bitirmeyi kırk sene kadar az bir sürenin nasıl olup da yeterli olduğunu görmek herhâlde şaşırmaya değerdi."

> "Nasıl ki Büyük Petro zamanında Ruslar, uzun yıllar Avrupalı valilerin ve memurların yardımını kabul ettilerse, Rusların o zamanki hâlinden daha iyi durumda olan Türkler neden aynısını yapmasınlar?"

selenge.com.tr
/selengeyayinevi
/selengeyayinlari
/selengeyayinevi

ISBN 978-625-7459-75-4

